

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta

Diplomová práce

2011

Petr Klička

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav Dálného východu

Diplomová práce

Petr Klička

Pracovní trh v tradičních odvětvích a lehkém průmyslu
v předmoderním a moderním Japonsku

The Labour Market in Traditional and Light Industry in
Pre-modern and Modern Japan

Praha, 2011

vedoucí práce: Mgr. David Labus, Ph.D.

Poděkování

Rád bych na tomto místě poděkoval doktoru Davidu Labusovi za laskavé vedení práce, doporučenou literaturu a řadu rad týkajících se jak této práce, tak studia obecně. Dále bych rád poděkoval docentu Janu Sýkorovi, že mě v bakalářském studiu podpořil v zájmu o japonský pracovní trh, a všem svým přednášejícím na Japonských studiích za podnětné přednášky, ochotu a milý přístup během studia. Mé poděkování patří též profesoru Nišinaritovi Jutakovi a profesorce Nišino Fumiko z Hitotsubashi University za podporu a cenné rady a profesorce Ruchire Palihawadaně z Kyoto University za pomoc s orientací v japonském akademickém prostředí.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 31. srpna 2011

Petr Klička

Abstrakt

V této diplomové práci se zabývám podobou japonského pracovního trhu v zemědělství, tradičních a polotradičních odvětvích a lehkém průmyslu v období od třetiny 18. století do poloviny 20. století. V první kapitole představuji institucionální teorii a teorii závislosti na minulém vývoji, která mi v práci slouží jako konceptuální rámec. Ve druhé kapitole za pomoci Kitóovy demografické periodizace definuji široké moderní období, které v práci zkoumám. Třetí a čtvrtá kapitola se pak věnují rozboru institucionální struktury zemědělství a nezemědělských přivýdělků, která předmodernímu a modernímu pracovnímu trhu dominovala. Na závěr se zamyslím nad provázaností této struktury s těžkým průmyslem a jejími implikacemi pro současný duální pracovní trh.

Abstract

In this thesis I focus on the Japanese labour market in agriculture, traditional, semi-traditional and modern light industry between the 1730s and 1950s. In the first chapter I introduce institutional theory and path dependence theory which serve as my conceptual frame. In the second chapter I present a broad definition of the modern period based on Kito's demographical periodization of Japanese history. In the third and fourth chapter I analyze the institutional structure of agriculture and by-employments that dominated the modern labour market. In conclusion I discuss the connection of this structure to heavy industry and its implications for the current dual labour market.

Klíčová slova

pracovní trh, zemědělství, tradiční odvětví, přivýdělky, japonský management, dualita, standardní zaměstnání, nestandardní zaměstnání, institucionální teorie, závislost na minulém vývoji, labour market, agriculture, traditional industry, by-employment, Japanese management, duality, standard employment, non-standard employment, institutional theory, path dependence

Údaje pro knihovnickou databázi

Název práce	Pracovní trh v tradičních odvětvích a lehkém průmyslu v předmoderním a moderním Japonsku
Title	The Labour Market in Traditional and Light Industry in Pre-modern and Modern Japan
Autor práce	Petr Klička
Obor	Japonská studia, ÚDLV, FF UK Praha
Rok obhajoby	2011
Vedoucí práce	Mgr. David Labus, Ph.D.

Transkripční poznámka

Všechna japonská a čínská slova uvádím v české transkripci; při prvním výskytu uvádím v závorce i původní znakový zápis pro snazší dohledatelnost. Japonská jména zapisuji v japonském pořadí, tj. příjmení – jméno. V případě díla japonského autora psaného anglicky ponechávám jméno v evropském pořadí a anglické transkripci tak, jak je uvedeno v díle.

Obsah

Úvod	10
1 Teoretická východiska pro studium dějin práce	13
1.1 Definice práce a pracovního trhu.....	13
1.2 Historie zkoumání japonského pracovního trhu	14
1.3 Pracovní trh a institucionální teorie.....	16
1.4 Teorie závislosti na minulém vývoji	18
1.5 Japonský pracovní trh a formální instituce	20
2 Pojem „moderní“ v japonských hospodářských a sociálních dějinách	23
2.1 Periodizace japonských dějin	23
2.1.1 Periodizace na základě politických událostí.....	23
2.1.2 Sekundární periodizace.....	26
2.2 Makroekonomický vývoj v moderním období	29
2.2.1 Vývoj HDP a velká divergence	29
2.2.2 Předmoderní ekonomický růst.....	32
2.3 Tranzitní období a moderní ekonomický růst	34
3 Zemědělství a rolnická rodina.....	36
3.1 Systém zemědělské výroby.....	38
3.1.1 Daňový systém.....	39
3.1.2 Vlastnictví půdy a vesnická komunita.....	41
3.2 Rolnická rodina	44
3.2.1 Velká a malá rodina	44
3.2.2 Rozpad velké rodiny.....	46
3.3 Práce v rolnické rodině.....	48

3.3.1 „Pracovitá revoluce“ a étos práce.....	48
3.3.2 Práce jako „dělání“	51
3.3.3 Práce a čas	52
3.4 Zemědělství a přivýdělky jako institucionální struktura	53
4 Rolnická rodina a nezemědělské přivýdělky	57
4.1 Klasifikace nezemědělské činnosti.....	58
4.1.1 Klasifikace podle místa činnosti.....	58
4.1.2 Klasifikace podle používané technologie	59
4.1.3 Pět typů přivýdělku	60
4.2 Domácí přivýdělky.....	61
4.2.1 Organizace a význam domácích přivýdělků	61
4.2.2 Tkaní jako příklad domácího přivýdělku	62
4.3 Přivýdělky mimo domov.....	65
4.3.1 Systém práce mimo domov.....	65
4.3.2 Pomocníci a služebné.....	67
4.3.3 Ženy v moderním textilním průmyslu	69
Závěr	74
Seznam použité literatury	76
Seznam tabulek, grafů a diagramů	80

Úvod

Snad v každé publikaci o japonské ekonomice najdeme jako charakteristiku japonské firmy magické formulky *celoživotní zaměstnání*, *princip seniority* a *kooperativní odbory*. V období poválečného hospodářského zázraku bylo uspořádání japonského pracovního trhu dáváno západnímu světu za vzor jakožto stabilní systém generující poslušnou a výkonnou pracovní sílu. S koncem tučných let a nástupem ekonomicky hubeného období se jako mávnutím kouzelného proutku tato rétorika mění. Japonský pracovní trh už není ideálem, nýbrž zkosnatělým monstrem stojícím jak za ztrátou konkurenceschopnosti, tak za řadou sociologických, psychologických a zdravotních problémů sužujících současné Japonsko.

V období hospodářského zázraku a ještě několik let po jeho skončení byly celoživotní zaměstnání (終身雇用 *šúšin kojó*), seniorita (年功序列 *nenkó džorecu*) a kooperativní odbory (協調的労働組合 *kjóčóteki ródó kumiai*) považovány za univerzálně platné principy, za pilíře, na nichž japonský pracovní trh stojí. Dlouhá série recesí, ze které se japonské ekonomice nedaří již dvacet let vymanit, se však stala impulzem pro přehodnocení tohoto paradigmatu. Hlavním důvodem pro reinterpretaci japonského pracovního trhu je raketový nárůst počtu nestandardních zaměstnanců (非正規雇用者 *hiseiki kojóša*), jejichž podíl se v současnosti ustálil zhruba na jedné třetině všech zaměstnanců. Dosavadní paradigma vycházelo při popisu japonského pracovního trhu z teorie duální struktury (二重構造 *nidžú kózó*). Ta chápe pracovní trh jako složený ze skupiny velkých podniků (大企業 *daikigjó*), v nichž se celoživotní zaměstnání projevuje v nejčistší podobě, a množství středních a malých podniků (中小企業 *čúšó kigjó*), v nichž je k vidění v nedokonalé formě. Tři zmíněné principy se tak projevují tu méně, tu více, ovšem tvoří základ celého pracovního trhu. Nové paradigma, jehož zrodu jsme v současné době svědky, chápe situaci odlišně. Toto paradigma existenci duální struktury nepopírá; nezajímá se však o duální strukturu podniků, nýbrž o duální strukturu zaměstnanců. Dochází ke zjištění, že jak ve velkých, tak i ve středních a malých podnicích vedle sebe od 50. let stáli standardní (正規 *seiki*) a nestandardní (非正規 *hiseiki*)

zaměstnanci. Poválečný pracovní trh podle této interpretace stojí stejnou měrou na standardní a nestandardní složce.¹

Dosavadní paradigma zásadně ovlivňovalo i historické zkoumání pracovního trhu. Za nositele japonských pracovních vztahů (日本の劳使関係 *nihonteki róši kankei*),² jak je systém postavený na zmíněných třech principech nazýván, byly považovány velké podniky postavené na západní technologii – v případě předválečného Japonska tedy státní a soukromé podniky těžkého průmyslu. Většina historických studií proto sleduje linii loděnice – železnice – zbrojní průmysl – ocelárny – strojírenství – elektrárny, kde zmíněné tři principy vznikly a odkud se po válce rozšířily, a tradičním odvětvím i modernímu lehkému průmyslu nevěnuje pozornost.

Tato práce se zaměřuje právě na tato odvětví. Mým cílem je pomocí analýzy pracovních zvyklostí v zemědělství, tradičních a polotradičních odvětvích a lehkém průmyslu ukázat, že kořeny současného nestandardního zaměstnání z velké části leží v odvětvích mimo moderní těžký průmysl. V práci se zabývám zhruba dvou set padesátiletým obdobím od třetiny 18. století do začátku hospodářského zázraku po druhé světové válce. Nepoužívám tedy standardní dělení na předmoderní (近世 *kinsei*) a moderní (近代 *kindai*) období běžné v politických dějinách, ale vlastní široce definované moderní období. Za konceptuální a metodologický rámec své práce jsem zvolil institucionální teorii, která za prvé umožňuje pochopit institucionální provázanost jednotlivých odvětví, a za druhé pomocí teorie závislosti na minulém vývoji (*path dependence*) umožňuje vysledovat, proč se pracovní trh vyvíjel konkrétním směrem.

Struktura práce je následující. V první kapitole se budu zabývat teoretickými východisky pro studium: definicí pojmu práce a pracovní trh, hlavními trendy v dosavadním zkoumání japonského pracovního trhu, institucionální teorií a jejími implikacemi pro pracovní trh. Ve druhé kapitole za pomoci sekundární periodizace dějin definuji „široce pojaté

¹ Blíže jsem o standardním a nestandardním zaměstnání pojednal v článku *Standardní a nestandardní zaměstnání: dvě tváře japonského pracovního trhu*. Publikováno v Člověk – časopis pro humanitní a společenské vědy, č. 16 (2009). ISSN 1801-8785. Dostupné online na [http://clovek.ff.cuni.cz/view.php?cisloclanku=2009100103].

² V předválečné literatuře je běžný zápis 日本的劳资关系 zdůrazňující antagonii mezi dělnictvem a kapitálem v duchu marxistické interpretace.

moderní období“, které se práce zkoumá, a shrnu jeho makroekonomický vývoj. V dalších dvou kapitolách budu zkoumat institucionální strukturu zemědělství a nezemědělských přívůdků, která dle mého názoru přetrvávala po celé zkoumané období. Ve třetí kapitole se zaměřím na její zemědělskou a ve čtvrté na nezemědělskou složku.

1 Teoretická východiska pro studium dějin práce

V této kapitole načrtnu teoretický podklad, ze kterého práce vychází. Nejprve vymezím základní pojmy z oblasti sociologie práce a poté čtenáře seznámím s hlavními trendy v dosavadním výzkumu japonského pracovního trhu. Následně představím institucionální teorii a teorii závislosti na minulém vývoji. Na základě toho v závěru kapitoly vytyčím hlavní formální instituce v dějinách japonského pracovního trhu.

1.1 Definice práce a pracovního trhu

Britský sociolog Anthony Giddens definuje práci jako „vykonávání úkolů vyžadujících mentální a fyzické úsilí, jehož cílem je výroba zboží a služeb k uspokojení lidských potřeb“. Práce je podle něho ve všech kulturách základem ekonomiky a instituce, které zajišťují výrobu a směnu zboží a služeb, vytvářejí ekonomický systém.³ V předmoderních společnostech se většina práce odehrává v zemědělském sektoru a většina vyprodukovaného zboží a služeb je spotřebována v místě vzniku. Dům je tak místem výroby i spotřeby a do alokace zdrojů nevstupuje tržní mechanismus. Oproti tomu v moderních společnostech dochází k fyzickému oddělení výroby a spotřeby, chování subjektů řídí trh a prohlubuje se dělba práce a vzájemná závislost subjektů. Práce v tradiční společnosti má většinou podobu neplacené práce (贈与労働 *zōjo ródó*) podobné dnešním domácím pracím či pěstování zeleniny pro vlastní potřebu, zatímco v moderní společnosti je naopak většina práce placená (賃労働 *čin ródó*). Modernizaci lze tedy v rovině práce chápat jako přechod od neplacené práce k placené (námezdní) doprovázený oddělením výroby od spotřeby. Tyto dva procesy dávají vzniknout pracovnímu trhu jako místu, kde jsou na základě nabídky a poptávky uzavírány pracovní vztahy. Modernizace práce je nastartována ekonomizací společnosti a výrazně urychlena se začátkem moderního ekonomického růstu. V případě Japonska lze tedy hovořit o počátcích moderního pracovního trhu v polovině období Edo a o zásadním urychlení ve druhé polovině 80. let 19. století.

³ GIDDENS, Anthony. *Sociologie*, s. 309. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-124-4.

1.2 Historie zkoumání japonského pracovního trhu

Zkoumání pracovního trhu a organizace japonské firmy má v Japonsku i mimo něj dlouhou tradici. Jeho počátky představují předválečné marxistické školy Kóza (講座派 *kózaha*) a Rónó (労農派 *rónóha*), které pracovní trh zmiňují v rámci zkoumání japonského ekonomického systému. Z oblasti práce se však zajímaly výhradně o tovární dělnictvo, které v duchu Marxovy teorie braly jako ukazatel přechodu ke kapitalismu a jehož nepočetnost interpretovaly jako zaostalost japonské ekonomiky oproti západu. Pracovní trh jako takový nebyl předmětem zájmu předválečných vědců.

Systematické zkoumání pracovního trhu se objevuje po válce. První vlaštkou je průkopnické dílo Udžihary Seidžiróa,⁴ který upozornil na dlouhodobé setrvávání zaměstnanců ve firmě jako specifický rys japonského pracovního trhu. Od poloviny padesátých let se těžiště zkoumání japonského pracovního trhu přesouvá do Spojených států a Velké Británie. Nejprve na konci 50. let James Abegglen⁵ ve svém díle vytyčil celoživotní zaměstnání, princip seniority a firemní odbory jako hlavní pilíře japonského pracovního trhu, čímž v podstatě stanovil definici japonských pracovních vztahů tak, jak jsou dodnes chápány. Na Abegglena navázal Ronald Dore,⁶ který na základě srovnání japonských a britských pracovních zvyklostí došel k závěru, že japonský pracovní trh se na rozdíl od západního vyznačuje stejným statusem bílých a modrých límečků. Japonská literatura se analýze pracovního trhu začíná věnovat o něco později. Důležitý příspěvek do diskuze přinesl Koike Kazuo⁷ se svým konceptem vnitřního pracovního trhu (内部労働市場 *naibu ródó šidžó*) či Arai Kazuhiro⁸ se svým herně-teoretickým přístupem. Mimo těchto široce zaměřených ekonomických studií se od přelomu 80. a 90. let začíná problematice pracovního trhu intenzivně věnovat sociologie. Důvodem jsou problémy jako smrt z přepracování (過労死 *karóši*), chudoba (貧困 *hinkon*) či otázka sociálního zabezpečení nestandardních zaměstnanců,

⁴ UDŽIHARA, Seidžiró. *Nihon ródó mondai kenjú*. Tokio: Tókjó daigaku šuppankai, 1966.

⁵ ABEGGLEN, James C. *The Japanese Factory*. Illinois: The Free Press, 1958.

⁶ DORE, Ronald. *British Factory-Japanese Factory: the Origins of National Diversity in Industrial Relations*. Berkeley: University of California Press, 1973. ISBN 0-520-02495-8.

⁷ KOIKE, Kazuo. *Šokuba no ródó kumiai to sanku: róši kankei no ničibeiki hikaku*. Tokio: Tójó keizai šinpóša, 1977. ISBN 4-492-26009-9.

⁸ ARAI, Kazuhiro. *Bunka, šošiki, kojó seido – nihonteki šisutemu no keizai bunseki*. Tokio: Júhikaku, 2001. ISBN 4-641-161-0.

kteřé vyluly na povrch v souvislosti se strukturálními reformami (構造改革 *kózó kaikaku*) a sérií recesí, kterými japonská ekonomika trpí od přelomu 80. a 90. let. Tyto sociologické studie si většinou nekladou za cíl odkrýt mechanismy pracovního trhu jako celku, ale zaměřují se na jeho jednotlivé segmenty.

Od 70. let se z tohoto proudu začíná vydělovat „historický proud“ představovaný hospodářskými dějinami a historickou sociologií, jež si klade za cíl odhalit kořeny specifik japonského pracovního trhu. Na jeho počátku stojí Hjódó Cutomu,⁹ který vytyčil základní paradigma v podobě přechodu od nepřímého managementu (間接的管理体制 *kansecuteki kanri taisei*) k přímému (直接的管理体制 *čokusecuteki kanri taisei*) v období po rusko-japonské válce. Na jeho dílo navázal Nišinarita Jutaka,¹⁰ který poukázal na rozdíl mezi soukromým kapitálem a státními podniky (především zbrojním průmyslem). Na tyto japonské prameny navazuje v 80. letech obsáhlá studie amerického historika Andrewa Gordona.¹¹ Významným příspěvkem z poslední doby je monografie Sugajamy Šindžiho,¹² který se zaměřuje především na formování vazeb mezi průmyslem a vzdělávacím systémem a zrod praxe nástupu do zaměstnání okamžitě po ukončení studií, který nazývá „přesunem bez prodlevy“ (間断のない移動 *kandan no nai idó*).

Jak jsem předeslal v úvodu, většina výzkumů z oblasti dějin japonského pracovního trhu se zaměřuje na moderní odvětví, především těžký a výrobní průmysl. Studie ostatních odvětví nejsou příliš časté. Jejich hlavními představiteli jsou jednak díla Janet Hunter¹³ a Patricie Tsurumi¹⁴ zabývající se ženami v textilním průmyslu (příznačné je, že Hunterové

⁹ HJÓDÓ, Cutomu. *Nihon ni okeru róši kankei no tenkai*. Tokio: Tókjó daigaku šuppankai, 1971. ISBN 4-13-051008-8.

¹⁰ NIŠINARITA, Jutaka. *Kindai nihon róši kankeiši no kenkjú*. Tokio: Tókjó daigaku šuppankai, 1988. ISBN 4-13-046036-6.

¹¹ GORDON, Andrew. *The Evolution of Labor Relations in Japan: Heavy Industry. 1853-1955*. Cambridge: Harvard University Press, 1985. ISBN 0-674-27131-9.

¹² SUGAJAMA, Šindži. „Šúša“ *šakai no tandžó: howaito kará kara burú kará he*. Nagoja: Nagoja daigaku šuppankai, 2011. ISBN 978-4-8158-0654-5.

¹³ HUNTER, Janet. *Women and the Labour Market in Japan's Industrializing Economy – The textile industry before the Pacific War*. Londýn: Routledge, 2003. ISBN 0-415-29731-1.

¹⁴ TSURUMI, Patricia E. *Factory Girls: Women in the Thread Mills of Meiji Japan*. Princeton: Princeton University Press, 1990. ISBN 0-691-03138-X.

studie byla nedávno přeložena do japonštiny) a jednak dílo Nimury Kazua.¹⁵ Ten na základě záznamů z nepokojů v měděném dole Ašio v roce 1907 zkoumá pracovní vztahy v těžebním průmyslu, ovšem jeho úmyslem je osvětlit proces formování odborových organizací, proto nelze studii zařadit mezi čisté výzkumy pracovního trhu. Mimo těchto děl najdeme části věnované práci ve studiích věnovaných tokugawskému zemědělství, především u Thomase Smithe¹⁶ a Hajamiho Akiry,¹⁷ jejichž hlavním cílem je však popsat sociální uspořádání tokugawské vesnice. Pracovního trhu se dotýká i studie tradičních odvětví Nakamury Takafusy,¹⁸ ovšem její těžiště je v analýze výrobního a distribučního procesu, nikoli pracovního trhu jako takového.

Celkově je studií ostatních odvětví ve srovnání s moderním průmyslem nápadně málo. Důvodem je, že minimálně do 80. let 20. století vládl v japonské ekonomii a hospodářských dějinách marxismus; dodnes není výjimkou setkat se kurzem Úvod do ekonomie, kde se čte Marxův Kapitál. V duchu marxistické teorie vývojových stupňů byl za nositele skutečného kapitalismu považován moderní průmysl, zatímco tradiční odvětví včetně zemědělství byla chápána jako feudalistické pozůstatky období Edo. Tomu se dodnes nepodařilo v Japonsku plně zbavit negativní nálepky temného období a paradoxně je na něj mimo Japonsko obecně nahlíženo přívětivěji. Za kořeny japonského poválečného pracovního trhu byla považována výhradně moderní odvětví; tradiční byla chápána jako bezvýznamná či dokonce jako překážka modernizace. Až od 80. let dochází k postupné přeměně tohoto paradigmatu a ekonomický systém období Edo a předválečných let začíná být hodnocen nikoli jako zaostalý, ale jiný oproti západu. Lze tedy očekávat, že studií tradičního pracovního trhu a jeho vlivu na současný pracovní trh bude časem přibývat.

1.3 Pracovní trh a institucionální teorie

Jeden z relativně nových způsobů nahlížení na pracovní trh představuje institucionální teorie (制度分析 *seido bunseki*). Jak název napovídá, objektem jejího zkoumání jsou instituce,

¹⁵ NIMURA, Kazuo. *Ašio bódó no šiteki bunseki – kózan ródóša no šakaiši*. Tokio: Tókjó daigaku šuppankai, 1988. 4-13-020084-4.

¹⁶ SMITH, Thomas C. *The Agrarian Origins of Modern Japan*. Stanford: Atheneum, 1959.

¹⁷ HAJAMI, Akira. *Kinsei nihon no keizai šakai*. Tokio: Reitaku daigaku šuppankai, 2003. ISBN 4-89205-458-5.

¹⁸ NAKAMURA, Takafusa a spol. *Nihon no keizai hatten to zairai sangjó*. Tokio: Jamakawa šuppanša, 1997. ISBN 4-634-61080-9.

v jejichž definici však nepanuje shoda. Keller definuje instituci následovně. „Za instituci považujeme každý obecně praktikovaný způsob jednání sloužící naplnění určité reálné anebo fiktivní potřeby. Schopnost člověka institucionalizovat své jednání je základem kultury, neboť institucionalizované jednání je náhradou pudového jednání zvířat. Člověk se liší od zvířat v té míře, v jaké se jeho instituce liší od jejich pudů. Instituce a pudy jsou dva alternativní způsoby orientace chování v komplexní realitě.“¹⁹ Podle jiné definice jsou instituce „souhrn vzorců jednání a vztahů předávaný ve společnosti“.²⁰ Asi nejrozšířenější pohled pochází od Douglassa Northa, který instituce chápe jako lidmi vytvořená omezení utvářející politickou, sociální a ekonomickou interakci lidí.²¹ Obecně lze říci, že instituce představují způsob, jakým se něco dělá. V kontextu pracovního trhu lze instituce brát jako způsob, jakým se řídí lidské zdroje nutné k produkci zboží a služeb. Instituce se obecně dělí na formální a neformální, případně externí a interní (toto dělení používá např. Voigt²²). Formálními (externími) se rozumí zákony a jiná oficiální „pravidla hry“ zavedená a vynucovaná státem, zatímco neformální (interní) instituce jsou konvence, zvyky, uzance, tradice, obyčej a další neoficiální omezení lidského chování. Podoba institucí je pevně svázána s kulturou: „Instituce vzniklé v určité kultuře zvětšují mentální naprogramování, v němž byly založeny. Instituce nelze chápat bez kultury, a chápání kultury předpokládá vhled do institucí. Redukovat vysvětlení na jedno nebo druhé je neplodné.“²³ Kultura ale není při formování instituce jediným faktorem – za další lze považovat technologické a přírodní podmínky, informace (znalosti), historické okolnosti, vnější prostředí obklopující společnost, náhodu atd.²⁴

Jednotlivé instituce v ekonomice neexistují izolovaně, ale tvoří vzájemně provázanou „institucionální strukturu“, v níž existence určité instituce umožňuje nebo alespoň usnadňuje existenci jiné instituce. Vyplyvají-li z existence určité instituce nějaká omezení či naopak skýtá-li určitá instituce jisté možnosti, dají vzniknout komplementární instituci, která omezení

¹⁹ KELLER, Jan. *Úvod do sociologie*, s. 67. Praha: Sociologické nakladatelství SLON, 1999. ISBN 80-85850-25-7.

²⁰ JANDOUREK, Jan. *Sociologický slovník*, s. 108. Praha: Portál, 2001. ISBN 80-7178-535-0.

²¹ NORTH, Douglass. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance (Political Economy of Institutions and Decisions)*, s. 3. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. ISBN 0-521-39734-0.

²² VOIGT, Stefan. *Institucionální ekonomie*, s. 25. Praha: Alfa Nakladatelství, 2009. ISBN 978-80-87197-13-4.

²³ HOFSTEDE, Geert a HOFSTEDE, Jan Gert. *Cultures and Organizations: Software of the Mind*, s. 20. Londýn: McGraw-Hill, 2004. ISBN 0-07-143959-5.

²⁴ ARAI, s. 28.

doplní a možnosti využije. Tato institucionální komplementarita (制度的補完性 *seidoteki hokansei*) dává vzniknout „koherentní a stabilní, avšak nikoli věčné struktury“. ²⁵ Jinak řečeno, ekonomický a společenský systém dané země v daném období (v našem případě pracovní trh v moderním období) je tvořen souborem vzájemně se doplňujících institucí. Změna některé z institucí tohoto souboru vyvolá změnu ostatních institucí, čímž dochází k proměně systému jako celku.

Institucionální teorie původně vznikla jako kritika neoklasické ekonomie. Ta vychází z předpokladu racionality subjektů, dokonalých informací a nulových transakčních nákladů. Opomíjí tak psychologickou a jinou motivaci subjektů a nedokonalost trhů. Původní institucionální i nová institucionální ekonomie naopak argumentují, že tím, co modeluje ekonomické chování subjektů, jsou konkrétní instituce v jednotlivých kulturách. Institucionální teorie představuje v ekonomii jednu z alternativ vůči hlavnímu proudu a zapustila kořeny především v podobě komparativní institucionální analýzy (比較制度分析 *hikaku seido bunseki*). Kromě ekonomie pronikla institucionální teorie i do dalších společenských věd. Z pohledu hospodářských a sociálních dějin je zajímavá především teorie závislosti na minulém vývoji (anglicky *path dependence*, japonsky 経路依存性 *keiro izonsei*).

1.4 Teorie závislosti na minulém vývoji

Impulzem pro rozvoj teorie závislosti na minulém vývoji byla studie Paula Davida, vysvětlující, proč se historicky ujalo rozložení QWERTY na klávesnici, přestože existovaly efektivnější varianty. ²⁶ Z historie technologie pak byla rozšířena na historii institucí a v posledních letech prošla významným vývojem v oblasti historické sociologie. S její pomocí je možné vysvětlit, jakým způsobem vznikla a uchytila se určitá instituce či institucionální struktura, případně proč se nějaký historický proces odvíjel právě tak, jak se odvíjel.

Základní myšlenkou teorie závislosti na minulém vývoji je tvrzení, že na historii záleží (*history matters*). Teorie závislosti na minulém vývoji přisuzuje historickým procesům

²⁵ AMABLE, Bruno. *Institutional Complementarity and Diversity of Social Systems of Innovation and Production*, s. 653. Publikováno v *Review of International Political Economy*, 7, č. 4 (2000), s. 645-687. ISSN 0969-2290.

²⁶ DAVID, Paul A. *Clio and the Economics of QWERTY*. Publikováno v *The American Economic Review*, 75, č. 2 (1985), s. 332-337. ISSN 0002-8282.

statistické vlastnosti tzv. Pólyova rozdělení. To je odvozeno z tzv. Pólyovy urny, což je následující experiment. V urně je několik různobarevných koulí stejných vlastností, z nichž je na začátku jedna náhodně vytažena, její barva zaznamenána a pak je vrácena do osudí spolu s jednou další koulí stejné barvy. Poté je celý proces opakován. Představme si, že jsou v urně tři koule – žlutá, modrá a červená. V prvním tahu je pravděpodobnost tažení každé z barev 33,3%. Řekněme, že vytáhneme žlutou kouli. Ve druhém kole stoupá pravděpodobnost vytažení žluté na 50% a pravděpodobnost ostatních dvou barev, že budou taženy, klesá u každé na 25%. Pokud je opět tažena žlutá, ve třetím kole stoupá pravděpodobnost jejího vytažení na 60%, u ostatních dvou barev klesá na 20%. Analogicky ve čtvrtém kole je pravděpodobnost tažení žluté 66,6%, ostatní barvy mají po 16,6%. S každým dalším kolem, kdy je tažena žlutá, se zvyšuje pravděpodobnost, že bude tažena i v dalším kole. To ovšem neznamená, že v každém kole skutečně tažena bude. Pokud bude ve druhém kole tažena např. modrá, bude ve třetím kole pravděpodobnost tažení modré a žluté shodně 40% a červené 20%.

Z Pólyova rozdělení můžeme odvodit hlavní aspekty teorie závislosti na minulém vývoji. James Mahoney je shrnuje do následujících tří bodů. 1) Vývoj historické sekvence zásadně závisí na událostech v jejím úvodu. 2) Události na začátku sekvence jsou náhodné, proto nelze její vývoj předpovědět z výchozích podmínek. 3) Jakmile se sekvence dá jednou do pohybu, má tendenci udržovat pohyb a směr.²⁷ Ve své teoretické studii dále Mahoney rozlišuje dva druhy těchto sekvencí: sebezposilující a reaktivní.

Sebezposilující (*self-reinforcing*) sekvence je taková, která se poté, co je náhodně spuštěna, sama reprodukuje. Spouštěčem sekvence bývají „systémově“ nevysvětlitelné události jako činnost jednotlivců, katastrofa, výkyvy trhu, vyšší moc atd. Jakmile je pak instituce ustavena, zůstane „uzamčena“ a jen těžko se mění. Tento jev je v ekonomii často vysvětlován z pohledu utilitarismu: čím víc času uplyne, tím jsou náklady na změnu systému vyšší, protože systém má rostoucí výnosy. V sociologické variantě teorie je zakonzervování instituce vysvětlováno funkcionálně – vzniklá instituce plní pro systém nějakou funkci, což způsobuje její rozšíření a posílení, aby mohla funkci vykonávat ještě lépe. Oproti tomu reaktivní (*reactive*) sekvence funguje jinak: prvotní náhodná událost spouští sérii těsně

²⁷ MAHONEY, James. *Path Dependence in Historical Sociology*, s. 510-512. Publikováno v *Theory and Society*, 29, č. 4 (2000), s. 507-548. ISSN 0304-2421.

propojených následků. Problémem může být startovní bod, neboť reaktivní sekvence svádí k „historické inflaci“, tedy noření se dále a dále do minulosti. Vhodným startovním bodem většinou bývá diskontinuita ve vývoji, kterou nelze z předchozího vývoje předvídat. Tou někdy bývá konjunkce dvou předchozích sekvencí. Studie reaktivních sekvencí často pracují s postačujícími a nutnými podmínkami a emulují scénáře, v nichž k původní diskontinuitě nedošlo.²⁸

Důležité je uvědomit si, že teorie závislosti na minulém vývoji nemá nic společného s historickým determinismem. Nevyvozuje jedinou cestu, po které se dějiny mají ubírat, ale pomáhá vysvětlit, jakým procesem vznikly, uchytily se a zanikly konkrétní instituce, případně jakými kroky se události ubíraly z výchozího bodu. Podstatným rysem teorie závislosti na minulém vývoji přitom je, že opakované spuštění sekvence obou druhů by pravděpodobně vedlo k jiným výsledkům.

1.5 Japonský pracovní trh a formální instituce

Závěrem této kapitoly krátce shrnu hlavní formální instituce na pracovním trhu. Jak jsem již uvedl, formální instituce jsou v podstatě zákony a jiná snadno viditelná nařízení shora. Tato kapitola je tedy stručným přehledem historie administrativních zásahů do pracovního trhu. Neformálními institucemi se budou zabývat kapitoly 3 a 4.

Prvním velkým institucionálním impulzem je plošné soustředění samurajů do měst a zavedení striktního hierarchického systému během sjednocování Japonska. Jakmile jsou samurajové soustředěni do měst, vzniká nutnost zásobovat je spotřebním zbožím. Z podstaty systému zde vzniká nutnost existence nějaké formy trhu - Miwa hovoří o „panské zboží ekonomice“ (領主の商品経済 *rjōšuteki šóhin keizai*),²⁹ zároveň ale tokugawská ideologie počítá s naturálním hospodářstvím. V ideálním případě má systém fungovat tak, že řemeslníci a obchodníci budou sídlit ve městě, kde budou zásobovat samuraje, zatímco venkov bude fungovat na samozásobitelské bázi. Činnost obchodníků a řemeslníků ve městech má být dále kontrolována a regulována systémem licencí a cechů. Hlavním důsledkem pro pracovní trh je

²⁸ Tamtéž, s. 512-532.

²⁹ MIWA, Rjóiči. *Gaiseicu nihon keizaiši kingendai – dai 2 ban*, s. 22. Tokio: Tókjó daigaku šuppankai, 2002. ISBN 4-13-042113-1.

vyřazení samurajů, tj. zhruba 5% populace, z produktivní činnosti. Dalším důsledkem je relativní oddělenost městského pracovního trhu od vesnického: sice se stalo zvykem docházet z vesnic do měst za výdělkem (出稼ぎ *dekasegi*),³⁰ ale naopak to neplatí. To působí paradoxně, uvědomíme-li si, že motorem tokugawské protoindustrializace nebyla města, ale vesnice. Logika napovídá, že za prací se dochází do průmyslových oblastí, což ale v případě městského obyvatelstva v období Edo platí jen v omezené míře. V neposlední řadě lze mezi důsledky zařadit izolovanost cechů, z níž vyplývá jejich neschopnost kontrolovat řemeslníky a obchodníky za branami jednotlivých měst.

Další kapitola se začíná psát se zrušením hierarchického systému na začátku období Meidži. Spolu s tímto opatřením je vyhlášena svoboda volby povolání a bydliště (blíže v podkapitole 2.3.3), která jednak legalizuje rozšířenou praxi docházení do měst za výdělkem, a jednak stojí za vznikem městské chudiny (都市下層社会 *toši kasó šakai*).³¹ Kromě toho definitivní zrušení samurajských rent v roce 1876 vrací samuraje do produktivní sféry, jakkoli spíše neúspěšně, jak dokazuje rčení „samurajská živnost“ (士族の商法 *šizoku no šóhó*) podobné našemu „kozol zahradníkem“.

Do další fáze vstupuje pracovní trh v meziválečném období, kdy končí období „volného kapitalismu“ a do pracovněprávních vztahů začíná vstupovat stát. Snaha dělnictva a strany Minseitó (民政党) o legalizaci odborů sice naráží, ale i tak je (především v politicky uvolněném období Taišó) učiněna řada kroků na podporu harmonických vztahů mezi zaměstnanci a zaměstnavateli a ochranu žen a dětí. Jedná se o tovární zákon (工場法 *kódžóhó*) omezující práci žen a dětí (vyhlášen 1911, v platnost vstoupil 1916), jeho úpravu z roku 1926 (工場法施行令改正 *kódžóhó šikórei kaisei*) zakazující okamžité propuštění zaměstnance, tovární výbory (工場委員会 *kódžó iinkai*) nahrazující odbory, zákon na urovnávání stávek (労働争議調停法 *ródó sógi čótei hó*) a zákon o fondcích na odstupné a odstupném (退職積立金及退職手当法 *taišoku cumitatekin ojobi taišoku teate hó*).

³⁰ Šlo o rozšířený jev, jak můžeme vidět na demografickém složení obyvatel Eda – většinu času převažují muži nad ženami.

³¹ Jak jsem uvedl výše, v období Edo sice řada mužů docházela do města za výdělkem; jednalo se sice o tolerovaný, avšak nikoli oficiálně povolený jev. Důsledný systém mýt a cestovních dokladů znemožňoval volný pohyb, proto nebylo možné přestěhovat se do města s celou rodinou.

Zvláštní pozornost si zaslouží období plánované ekonomiky před a během druhé světové války, které přináší nejen krátkodobé, ale i dlouhodobé změny. Z krátkodobých jde především o pozastavení dříve zavedených omezení ženské a dětské práce, regulaci pracovního trhu a celonárodní pracovní mobilizaci opřenu o zákon o národní mobilizaci (国家総動員法 *kokka sódóin hó*). Válečný pracovní trh postavený na nucené práci Nišinarita označuje za „válečné otrokářství“ (戦時奴隷制 *sendži doreisei*).³² Dlouhodobě však má mnohem výraznější dopady nikoli fyzická, ale ideologická mobilizace, která paradoxně pokládá základy poválečné rovnoprávnosti manažerů a dělníků. Jejimi nástroji byly koncept práce jako vznešené činnosti (勤勞 *kinró*)³³ a manažerů i dělníků jako poddaných (従業員 *džúgjóin*) bok po boku (労資一体 *róši ittai*) sloužících císaři.³⁴ Proces demokratizace pracoviště je dokončen v období okupace. Okupační autority se zasazují o zavedení obdobných práv pro zaměstnance jako na západě (právo sdružovat se v odborových organizacích, právo na kolektivní vyjednávání, právo stávkovat), i když v případě státních zaměstnanců s omezeními. Dalším důležitým krokem je zákon o stabilitě zaměstnání (職業安定法 *šokugjó antei hó*) zakazující nepřímé zaměstnávání, který je však na počátku hospodářského zázraku zmírněn.

Za zatím poslední milník lze považovat 80. léta 20. století, která přinášejí dvě důležité změny. První je schválení zákona o rovných příležitostech v zaměstnání (男女雇用均等法 *dandžo kojó kintó hó*), po kterém začala řada firem – ačkoli někdy jen naoko – přijímat ženy na manažerské pozice za stejných podmínek jako muže. Druhou je začátek deregulace pracovního trhu, která vrcholí v prvních letech 21. století. Jejím výsledkem je raketový nárůst počtu nestandardních zaměstnanců.

³² NIŠINARITA, Jutaka. *Zainiči čosendžin no „sekai“ to „teikoku“ kokka*, s. 347. Tokio: Tókjó daigaku šuppankai, 1997. ISBN 4-13-026066-9.

³³ Právě odsud pochází státní svátek Den díků za práci (勤勞感謝の日 *kinró kanša no hi*).

³⁴ Blíže viz SAGUČI, Kazuró. *Sangjó hókokukai no rekišiteki iči – sórjokusen taisei to nihon no róši kankei*. Publikováno v JAMANOUČI Jasuši, KOSCHMANN, Victor a spol. *Sórjokusen to gendaika*, 287-313. Tokio: Kašiwa šobó, 1995. ISBN 4-7601-1187-5.

2 Pojem „moderní“ v japonských hospodářských a sociálních dějinách

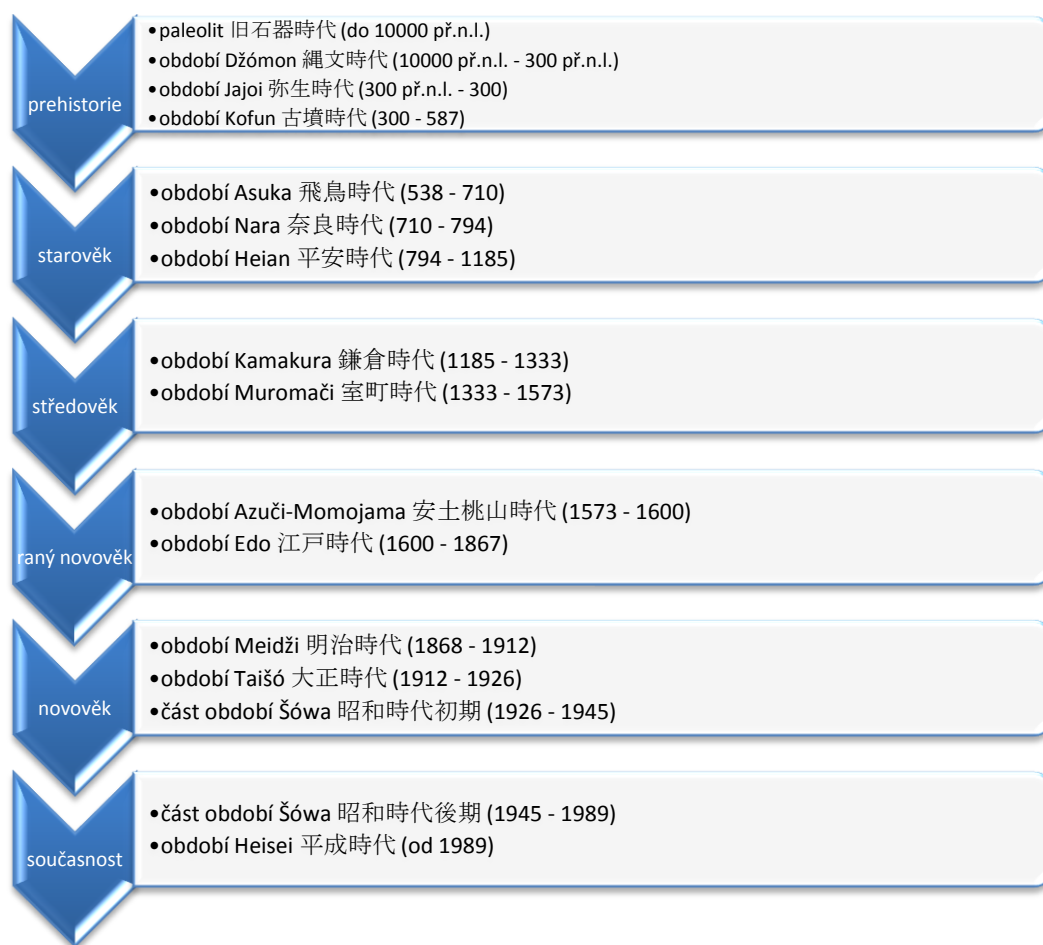
V předchozí kapitole jsem se zabýval konceptuálním rámcem práce, tedy v zásadě otázkou jak. V této kapitole se zaměřím na otázku kdy, jež představuje druhý teoretický problém, na který při studiu dějin pracovního trhu narazíme. V práci budu oproti standardní periodizaci chápat moderní období širěji. Při jeho vymezení se opřu o sekundární periodizaci japonské historie podle Kitóa Hirošiho. Ve druhé části kapitoly pak charakterizují makroekonomický vývoj v takto vymezeném moderním období.

2.1 Periodizace japonských dějin

2.1.1 Periodizace na základě politických událostí

Japonské dějiny je zvykem běžně dělit na následujících šest epoch: prehistorie (原始時代 *genši džidai*), starověk (古代 *kodai*), středověk (中世 *čúsei*), raný novověk (近世 *kinsei*), novověk (近代 *kindai*) a konečně současnost (現代 *gendai*). Tuto periodizaci zachycuje následující diagram.

Diagram 1: Standardní periodizace japonských dějin³⁵

Toto členění je založeno na politických dějinách – na rozhraní každých dvou epoch najdeme politicky významnou událost. Začátek starověku je vymezen příchodem buddhismu v roce 538,³⁶ středověk začíná vítězstvím Minamotů nad Tairy a založením kamakurského šógunátu (1185 či 1192). Raný novověk začíná svržením ašikagského šógunátu (1573) a počátkem sjednocení Japonska pod vedením Ody Nobunagy. Za počátek novověku je brán pád tokugawského šógunátu (1867), a konečně současnost začíná prohrou Japonska ve druhé světové válce (1945). Kostra tohoto členění vznikla v období Meidži, kdy japoňští historici pod vlivem západní historiografie odlišili období vlády císaře, období vlády vojenské šlechty a návrat k císařské vládě. Tento způsob periodizace s sebou nese dva problémy.

³⁵ Období Asuka a Azuči-Momojama někdy bývají řazena do předcházejícího období, tedy prehistorie resp. středověku.

³⁶ Jako počátek starověku se někdy uvádí rok 593, kdy se dostává k moci princ Šótoku.

Prvním je kategorie raného novověku a její vztah k předchozí a následující epoše. Období vlády vojenské šlechty trvá téměř sedm staletí, a protože zhruba v jeho polovině dochází k významné změně systému, dělí se na středověk a raný novověk. Období spadající pod středověk lze označit za feudalismus, ovšem druhá polovina, tedy raný novověk, je poněkud nejednoznačnou kategorií. Po rozvolnění feudálních institucí došlo k „centralizaci podle feudálního vzoru. Tato centralizace ale nebyla důsledná a nový politický systém kombinoval ústřední vládu šóguna s relativní autonomií místních knížectví.“³⁷ Vznikl tak systém, který měl na jedné straně feudální (opíral se o půdu a hierarchizovanou společnost) a na druhé absolutistické (koncentrace moci v rukou šógunátní vlády) rysy. Tento systém bývá označován jako „centralizovaný feudální stát“ (中央集権的封建国家 *čúó šúkenteki hóken kokka*).³⁸ Otázkou je, jak toto období interpretovat ve vztahu k novověku. České označení „raný novověk“ sice implikuje návaznost na novověk, ale v japonském označení *kinsei* podobnou konotaci nenajdeme.³⁹ Tradiční marxistická interpretace v čele se školou Kóza viděla mezi *kinsei* a *kindai* diskontinuitu a striktně obě období oddělovala. Restauraci Meidži interpretovala jako přechod od feudalismu k absolutismu a „protokapitalismu“ (kapitalismu se silnými feudalistickými rysy) a skutečný počátek kapitalismu kladla do období reform po druhé světové válce. Škola Rónó, názorový oponent školy Kóza, sice v restauraci Meidži viděla buržoazní revoluci a počátek moderního státu, ovšem mezi vůči období Edo se vymezovala stejně ostře jako škola Kóza. Pohled na vztah obou období se začíná měnit až od 80. let s nástupem generace hospodářských historiků jako Hajami Akira, Mijamoto Matao, Saitó Osamu či Kitó Hiroši, kteří zkoumají makroekonomický a populační vývoj v delším časovém horizontu. Tito vědci vidí raný novověk skutečně jako počátek novověku (tedy jako 初期近代 *šoki kindai*, nikoli 前近代 *zenkindai*) a dění v období Meidži interpretují jako vyvrcholení procesů nastartovaných dříve. Na rozdíl od tradiční interpretace tedy kladou pomyslnou dělící čáru mezi středověk a raný novověk. V tomto duchu chápu v této práci vztah obou období i já.

³⁷ SÝKORA, Jan. *Ekonomické myšlení v Japonsku*, s. 30. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2010. ISBN: 978-80-7308-309-0.

³⁸ REISCHAUER, Edwin O., CRAIG, Albert M. *Dějiny Japonska*, s. 75. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000. ISBN 80-7106-391-6.

³⁹ Slovník Kódžien uvádí jako význam slova *kinsei* „*ima ni čikai jo*“ (今に近い世), tedy „věk blízký současnosti“.

Druhý problém výše uvedené standardní periodizace tkví ve faktu, že jde výhradně o politické členění, jehož užitečnost při studiu hospodářských a sociálních dějin pokulhává. Důvodem je mnohem pomalejší proměna neformálních institucí oproti institucím formálním. Změna formální instituce (většinou politická událost) často spustí následnou změnu neformálních institucí, ovšem mezi oběma je prodleva v řádu desítek let. Příkladem budiž změny životního stylu v období Taišó a v období poválečného hospodářského zázraku. Ty můžeme interpretovat jako promítnutí předchozích změn formálních institucí (restaurace Meidži, respektive druhé světové války a okupace), do neformálních institucí běžného života. Je nabíledni, že při studiu dějin práce je nutné zaměřit se především na instituce neformální. Jak jsem uvedl v podkapitole 1.2, Hofstede poukazuje na těsné propojení institucí s kulturou; kulturou se přitom myslí nikoli duchovní, ale materiální kultura dané společnosti. Na tu se ve svém díle zaměřil známý francouzský historik Fernand Braudel, podle něhož jde změna materiální kultury ruku v ruce se změnou populace. Ta se po velkou část lidské historie cyklickými příbytky a úbytky držela okolo rovnovážného bodu, až byly v 18. století „prolomeny hranice nemožného a do té doby nepřekročitelný populační strop překonán. Od té doby populace neustále vzrůstala bez přestávky či změny trendu.“⁴⁰ Na Braudelovu metodiku navázal historický demograf Kitó Hiroši, který na základě populačního vývoje vytvořil alternativní periodizaci dějin odrážející změnu materiální kultury. Protože změna materiální kultury znamená současně změnu institucí, vyjdu při své definici moderního období z jeho periodizace.

2.1.2 Sekundární periodizace

Kitó v japonské historii vymezuje čtyři velké populační vlny (人口波動 *džinkó hadó*) a s nimi spojené čtyři civilizační systémy (文明システム *bunmei šisutemu*). Základní charakteristiky těchto čtyř civilizačních systémů shrnuje následující tabulka.

⁴⁰ BRAUDEL, Ferdinand. *Dynamika kapitalismu*, s. 9. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-193-7.

Tabulka 1: Čtyři populační vlny v japonských dějinách

	džómonský	zemědělský	ekonomizující se	industriální
rozpětí	paleolit-Džómon	Jajoi-Kamakura	Muromači-pozdní Edo	konec Edo-současnost
typ společnosti	naturální	agrikulturální s přímou spotřebou	agrikulturální s nepř. spotřebou	industrializovaná
vrcholná hustota obyvatel	0,9 (2300 př.n.l.)	24 (10. století)	112 (1828)	345 (2006)
ekonomika řízena	tradicemi	tradicemi, příkazy	tradicemi, příkazy, trhem	trhem
hlavní potravina	ořechy, ryby	rýže	rýže, obiloviny	různé

Zdroj: KITÓ, s. 27-30. MIJAMOTO, s. 17-20.

Pro všechny čtyři civilizační systémy je charakteristické, že od počátku dochází k nepřerušnému růstu obyvatelstva, který kulminuje v okamžiku, kdy ekonomika narazí na hranici produkčních možností. Od tohoto bodu populace klesá nebo stagnuje až do nástupu příštího civilizačního systému. Pokles či stagnace populace je tedy signálem zvěstujícím nástup příštího civilizačního systému. Prvním a nejdelším systémem je džómonský (縄文文明システム *džómon bunmei šisutemu*). V něm nejprve oteplování podnebí vytváří především ve východním Japonsku příhodné podmínky pro rozšiřování opadavých listnatých lesů, které poskytují dostatek kaštanů a jiné potraviny. V důsledku toho mezi lety 6100 př.n.l. a 2300 př.n.l. roste populace z 20 tisíc na 260 tisíc obyvatel. Poté však v důsledku opětovného ochlazení a k přenosu epidemických onemocnění z pevniny dochází k poklesu populace až na 76 tisíc obyvatel v posledním tisíciletí př.n.l. Přejít k zemědělskému civilizačnímu systému (水稻農耕化システム *suitó nókóka šisutemu*)⁴¹ je nastartován příchodem zemědělství z kontinentu. To způsobuje nárůst populace až na 7 milionů v 10. století. Tou dobou ovšem dosahuje možnost rozšiřování horských polí svých hranic, navíc v Japonsku zdomácnují nemoci přenesené obyvateli Korejského poloostrova (渡来人 *toraidžin*). Tyto dva faktory způsobují stagnaci. V ekonomizujícím se civilizačním systému (経済社会化文明システム *keizai šakaika bunmei šisutemu*) umožňuje technologický pokrok a soustředění moci v rukou

⁴¹ Přesnějším překladem by bylo „agrikulturalizujícím se systémem“ v tomto a „industrializujícím se systémem“ ve čtvrtém případě – tento průběh vyjadřuje znak 化 *ka*. Pro naše účely tuto postupnost pokládám za důležitou pouze v třetím případě, kde jsem proto zvolil poněkud krkolomný překlad „ekonomizující se“.

jednotlivých místních vládců rozsáhlou kultivací půdy na planinách (関東 Kantó, 越後 Ečigo, 濃尾 Nóbi). Motorem těchto aktivit je formování ekonomické společnosti, které vnáší do chování lidí motivaci ke zvyšování produkce. V 18. století se ovšem ekonomika opět přiblíží své hranici produkčních možností a populace následujících sto let stagnuje (ze 31,3 milionu v roce 1721 vyroste do roku 1829 jen o 1,3 milionu). Tato hranice je prolomena koncem období Edo spolu se začátkem industriálního civilizačního systému (工業化文明システム *kógjóka bunmei šisutemu*). V něm roste populace rychlým tempem až po začátek 21. století, kdy dosahuje vrcholu (127,74 milionu v roce 2006), a od té doby začíná klesat. Zdá se tedy, že čtvrtá civilizační vlna v současnosti vkročila do své druhé poloviny.

Pro definování „moderního“ je klíčová stagnace populace, kterou Japonsko prochází od třetiny 18. století. Jak jsem již uvedl, Kitó považuje stagnaci či úbytek populace za průvodní jev změny civilizačního modelu. Hranice jednotlivých civilizačních systémů pochopitelně nelze vyznačit s přesností na desetiletí; není však pochyb, že dlouhodobý úbytek či stagnace populace značí, že předchozí model se vyčerpal a dochází k systémovým změnám. Stagnace od 30. let 18. století představuje signál, že dochází k přechodu k civilizačnímu systému, založeném na oddělení producentů a konzumentů a rozhodující úloze tržního mechanismu při alokaci zdrojů. Průnik tržního mechanismu do většiny oblastí života (v případě práce se tento průnik projeví v podobě námezdní práce) je typickým rysem moderních společností. V kontextu hospodářských a sociálních dějin tedy můžeme počátek „moderního“ zasadit do druhé poloviny období Edo. Pokud jde o konec moderního období a začátek současnosti, lze v hospodářských dějinách nalézt tři pohledy: první klade začátek současnosti do období prudkého rozvoje těžkého průmyslu za tzv. Takahašiho rozpočtu (高橋財政 *takahaši zaisei*), druhý do období okupace a konečně třetí k počátku hospodářského zázraku v polovině 50. let 20. století. První pohled klade důraz na fiskální politiku a druhý na vazby mezi finančním a průmyslovým sektorem a válečné „odbory“ (産業報国会 *sangjó hókókukai*), třetí na růst sekundárního sektoru a proměnu životního stylu. Z pohledu pracovního trhu je tak třetí pohled nejvíce vypovídající. Budeme-li tedy za konec moderního období považovat počátek hospodářského zázraku, můžeme moderní období chápat jako období zhruba dvou a čtvrt století od třetiny 18. století po polovinu 50. let 20. století.

2.2 Makroekonomický vývoj v moderním období

Jakým makroekonomickým vývojem v takto definovaném moderním období japonská ekonomika prošla? Jak se její vývoj lišil od Číny a Indie? A jaký charakter měl japonský předmoderní a moderní ekonomický růst? Těmito otázkami se budu zabývat v této podkapitole.

2.2.1 Vývoj HDP a velká divergence

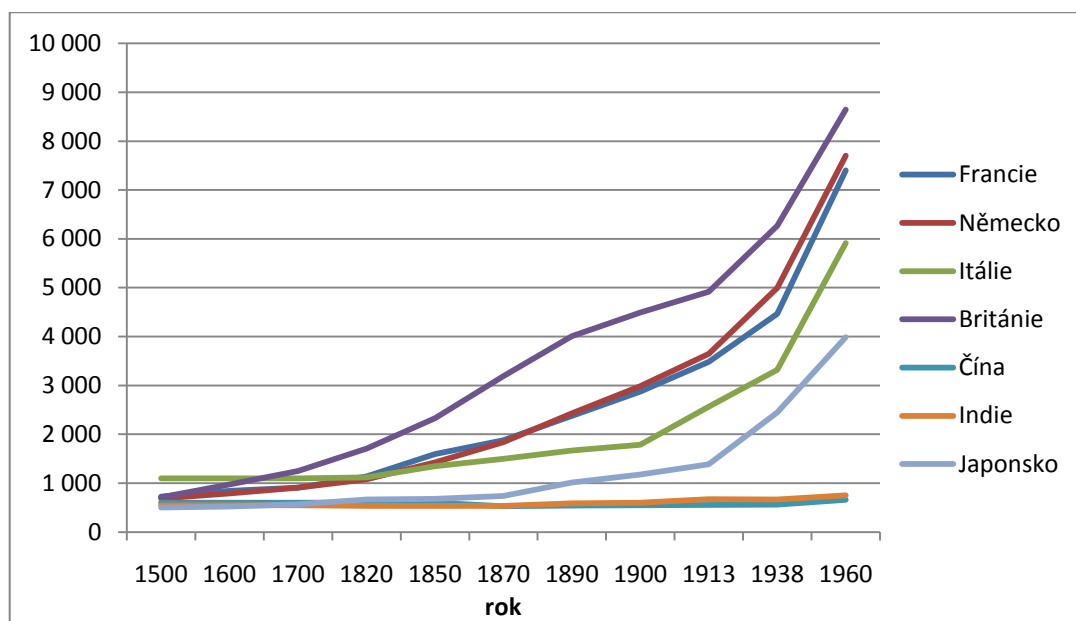
Podle Anguse Maddisona se mezi lety 1 a 1820 zvýšila celková světová populace ze čtvrt miliardy na jednu miliardu, tedy zhruba čtyřnásobně. Oproti tomu celkové HDP vzrostlo zhruba 6,5krát.⁴² Celkově se tedy za celých 1820 let zvýšil produkt na hlavu pouze o 60%. Oproti tomu v roce 2009 byla světová populace téměř 6,8 miliard, což představuje oproti roku 1820 6,8násobný nárůst. Produkt se oproti tomu zvýšil 73,5krát. Produkt na hlavu tedy za posledních 190 let vzrostl téměř 11krát. Tento nárůst byl však pochopitelně velmi nerovnoměrný. Zatímco v roce 1820 měly státy západní Evropy HDP na hlavu v průměru dvakrát vyšší než Čína a Indie, o pouhých osmdesát let později byl již rozdíl zhruba 6,5násobný.⁴³ Do přelomu 18. a 19. století nebyly mezi jednotlivými oblastmi světa příliš velké rozdíly v ekonomické úrovni, ovšem s nástupem kapitalismu a industrializací se západní Evropa od zbytku světa prudce odpoutává.⁴⁴ Pro počátek tohoto rozdílného vývoje se v hospodářských dějinách užívá Huntingtonův termín *the great divergence*, tedy „velká divergence“ (japonsky 大いなる分岐点 *óinaru bunkiten*). Velkou divergenci schematicky znázorňuje následující graf.

⁴² Hrubý domácí produkt měří celkovou peněžní hodnotu statků a služeb vytvořenou na území daného státu; zde vyjadřuje agregát všech oblastí, tedy celosvětový produkt.

⁴³ MADDISON, Angus. Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1-2008 AD. [online]. Dostupné na [http://www.gdpc.net/MADDISON/Historical_Statistics/horizontal-file_02-2010.xls].

⁴⁴ Pro srovnání ekonomické situace v západní Evropě a Číně v předindustrializačním období viz POMERANZ, Kenneth. *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*. Princeton: Princeton University Press, 2001. ISBN 0-691-09010-6.

Graf 1: Vývoj HDP na hlavu ve vybraných zemích (v Geary-Khamisových dolarech)⁴⁵

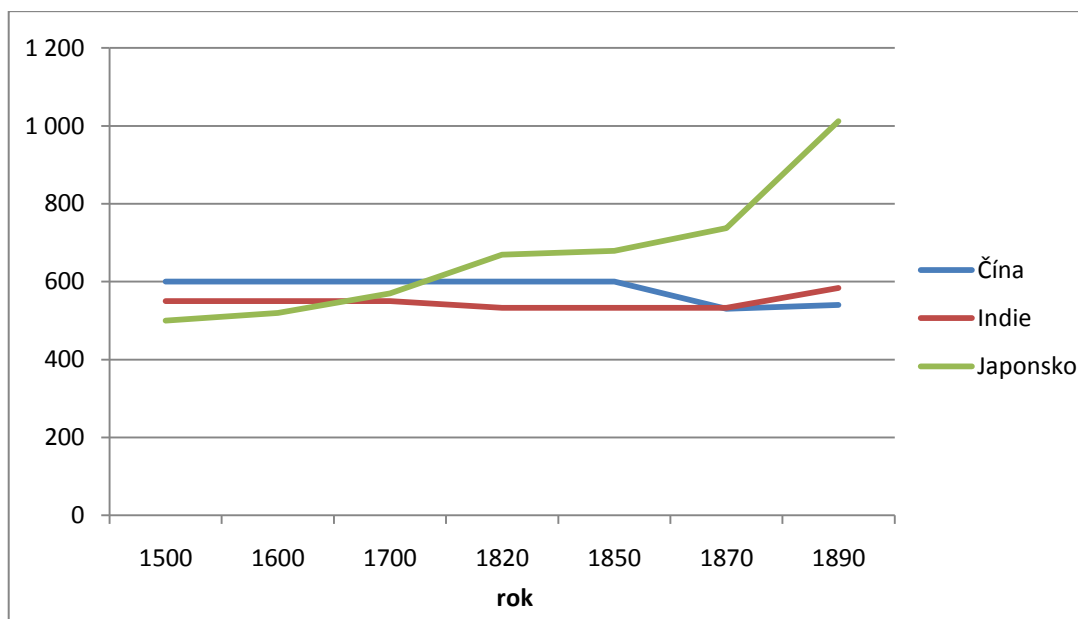

Zdroj: MADDISON. Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1-2008 AD.

Z grafu je jasně patrné, že okolo roku 1820 nastává zlom. Do té doby jen mírně rostoucí německé a francouzské a stagnující italské HDP na hlavu zahajují strmý růst, který setrvale pokračuje až do současnosti. Tento růst má navíc tendenci časem zrychlovat – toto lze pozorovat i u Velké Británie, jejíž ekonomika se nacházela na růstové trajektorii již před rokem 1820. Japonsko do společnosti rostoucích zemí vstupuje v poslední třetině 19. století, zatímco čínské a indické HDP na hlavu zůstává v podstatě neměnné. Pro naše účely je zajímavé srovnání Japonska právě s Čínou a Indií. Z grafu 1 lze vyčíst, že na začátku zobrazovaného intervalu je čínské a indické HDP na hlavu nad tím japonským, ovšem v 18. století se tento stav mění. Podívejme se na vývoj v těchto třech zemích detailněji na následujícím grafu.

⁴⁵ Geary-Khamisův dolar je fiktivní měnová jednotka o kupní síle jednoho amerického dolaru v USA v roce 1990. Geary-Khamisův dolar umožňuje porovnávat údaje napříč zeměmi a obdobími.

Graf 2: Vývoj HDP na hlavu v Číně, Indii a Japonsku (v Geary-Khamisových dolarech)

Zdroj: MADDISON. Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1-2008 AD.

Z tohoto grafu je jasně patrné, že počátkem období Edo, tedy v době, kdy šogunátní vláda rozhodla o přerušení kontaktů s většinou světa (鎖国 *sakoku*), mělo Japonsko nižší HDP na hlavu než Čína s Indií (520 oproti 600, resp. 550 GKD). Z období Edo se však Japonsko vynořuje s HDP zhruba o 40% vyšším než obě země (737 oproti 530, resp. 533 GKD v roce 1870). Zde lze hledat jeden z důvodů, proč se Japonsko dokázalo na rozdíl od ostatních asijských zemí industrializovat. Alexander Gerschenkron ve svém slavném eseji tvrdí, že výhoda relativně zaostalých zemí při industrializaci tkví v možnosti zajistit si rychlý ekonomický růst přejímáním moderní technologie od relativně vyspělých zemí.⁴⁶ K tomu však Mijamoto Matao dodává, že země musí být na přejímání moderní technologie připravená – pokud nebude na takové úrovni, aby si dokázala moderní technologii osvojit, nebude pro ni z její existence plynout žádná výhoda.⁴⁷ Aby země dokázala tuto Gerschenkronovu „výhodu zaostalosti“ zužít, musí být přiměřeně, nikoli příliš zaostalá. Čtyřicetiprocentní rozdíl v HDP na hlavu mezi Japonskem a ostatními asijskými zeměmi lze interpretovat jako rozdíl mezi přiměřenou a přílišnou zaostalostí. Kde se tento rozdíl vzal?

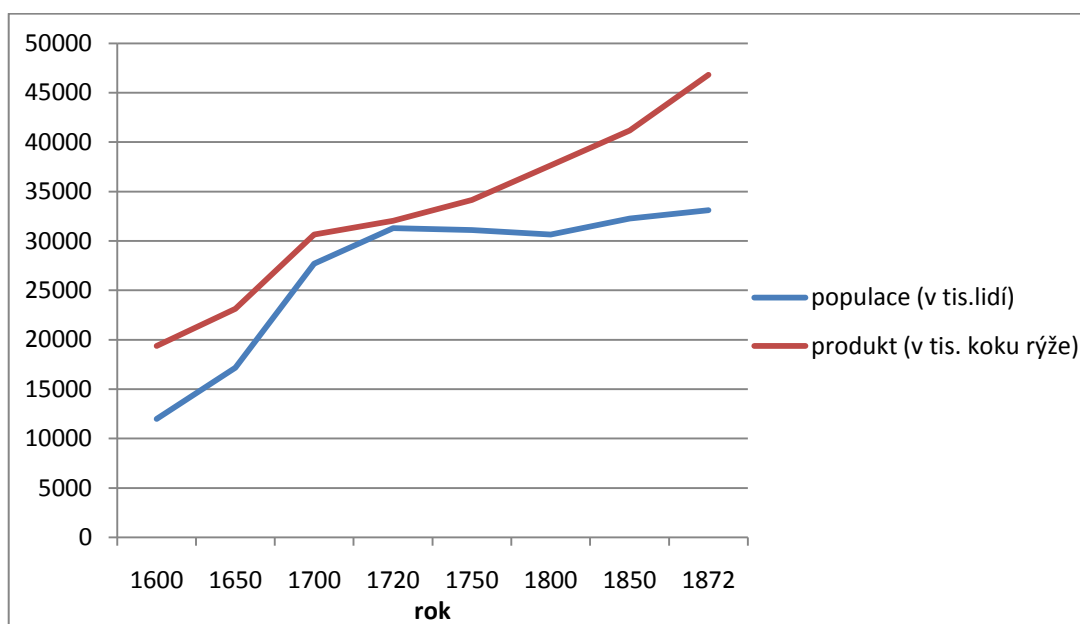
⁴⁶ GERSCHENKRON, Alexander. *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*, s. 8. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1962. ISBN 0-674-22600-3.

⁴⁷ MIJAMOTO, Matao. *Nihon keizaiši*, s. 54-55. Tokio: Hósó daigaku kjóiku šinkókai, 2008. ISBN 978-4-595-30844-4.

2.2.2 Předmoderní ekonomický růst

Z pohledu na graf 2 je jasné, že ač po celé sledované období japonské HDP rostlo, rychlost růstu se od 80. let 19. století výrazně zvyšuje. Růst od 80. let 19. století lze označit za moderní ekonomický růst (*modern economic growth*; japonsky 近代経済成長 *kindai keizai seičō*) v duchu definice Simona Kuznetse. Podle té se moderní ekonomický růst vyznačuje a) rychlým růstem populace b) ještě rychlejším růstem HDP, který vede k výraznému zvyšování HDP na hlavu.⁴⁸ Předmoderní růst tyto podmínky nesplňuje, zdá se však být nutnou podmínkou pro nastartování moderního růstu. Jak uvádí Thomas Smith, všechny země, jež se v průběhu 19. století industrializovaly, si před samotnou industrializací prošly fází předmoderního růstu.⁴⁹ Průběh japonského předmoderního růstu zachycuje graf 3.

Graf 3: Růst obyvatelstva a HDP v období Edo (v tis. lidí a koku rýže)

Zdroj: HAJAMI, Akira, MIJAMOTO, Matao a spol.⁵⁰

Z grafu je patrné, že do začátku 18. století roste jak produkt, tak populace. Růst produktu má extenzivní charakter – hlavní zásluhu na něm má prudké rozšiřování orné půdy (開墾 *kaikon*) okolo dolních toků řek, za kterým stojí dokonalejší protipovodňové zábrany

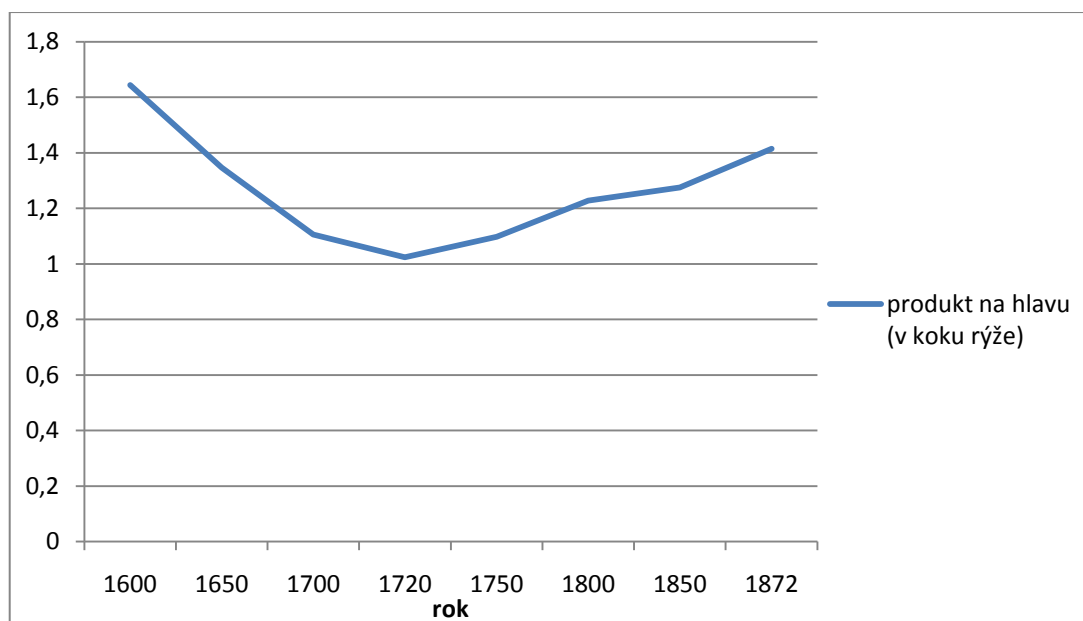
⁴⁸ KUZNETS, Simon. *Six Lectures on Economic Growth*, s. 13. Illinois: The Free Press of Glencoe, 1959.

⁴⁹ SMITH, Thomas C. *Native Sources of Japanese Industrialization, 1750-1920*, s. 19. Berkeley: University of California Press, 1988. ISBN 0-520-05837-2.

⁵⁰ HAJAMI, Akira, MIJAMOTO, Matao a spol. *Nihon keizaiši 1 - keizai šakai no seiricu: 17-18 seiki*, s. 44. Tokio: Iwanami šoten, 1988. ISBN 4-00-003451-0.

(堤防 *teibó*). Tento trend pozorujeme už v předchozím období válčících států, ovšem v období Edo je ještě urychlen. Důvodem je, že nastolením míru přestávají být knížata svazována válečnými výdaji a mohou více investovat do ekonomického rozvoje. Růst produktu je tak spojen s přesunem obyvatelstva z horských údolí do nižších poloh. Jak však vidíme na následujícím grafu, populace roste rychleji než celkový produkt a produkt na hlavu se snižuje. Všimněme si, že nejnižší úroveň, které dosahuje, se pohybuje těsně nad jedním koku na hlavu za rok; obecně je právě hodnota jednoho koku považována za množství rýže, které uživí dospělého muže po dobu jednoho roku. Z pohledu ekonomiky jako celku tak populace dosahuje v tomto bodě maximální úrovně, kterou je produkt schopen uživit.⁵¹

Graf 4: Vývoj HDP na hlavu v období Edo (v koku rýže)

Zdroj: HAJAMI Akira, MIJAMOTO, Matao a spol., s. 44.

Ve 20. letech 18. století se růst obdělávané půdy prakticky zastavuje – stávající technologie zúrodnování půdy dosáhla svých limitů. S koncem extenzivního růstu (外延的成長 *gaienteki seičó*) se zastavuje i růst populace, jejíž hladina se v důsledku autoregulace porodnosti rolnických rodin po dalších sto let téměř nemění. Produkt však pokračuje v růstu, který se z extenzivního mění na intenzivní (内包的成長 *naihóteki seičó*). Mijamoto uvádí, že

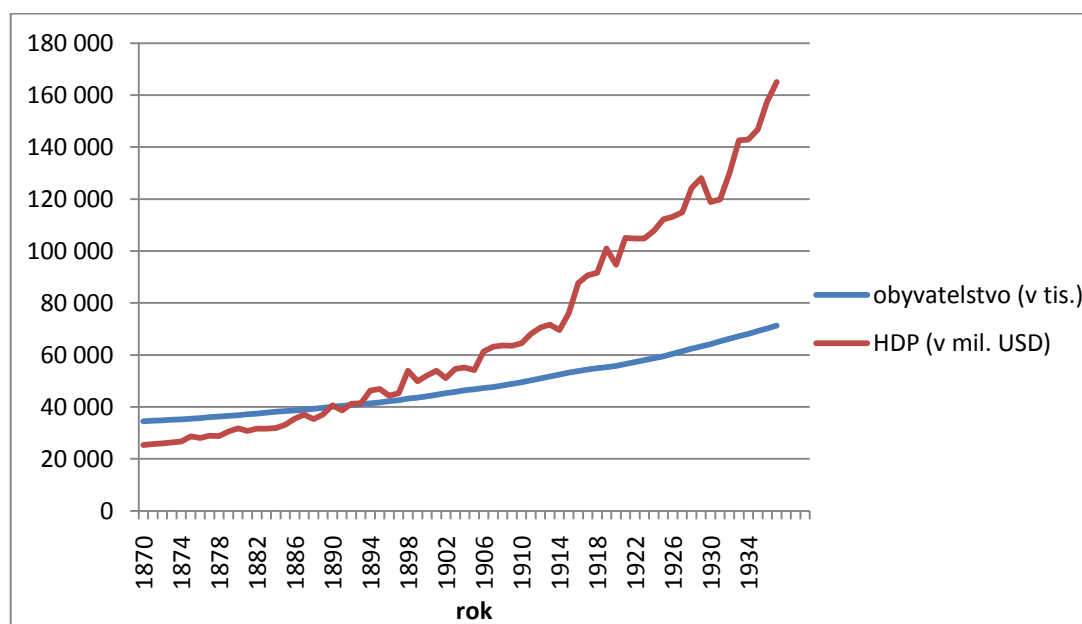
⁵¹ To pochopitelně neznamená, že by každý jednotlivec měl tolik k dispozici. Zhruba 40-50% vypěstované rýže (四公六民 *šikó rokumin* či 五公五民 *gokó gomin*) prochází redistribucí, navíc rolnictvu šógunát nařizoval místo rýže jíst spíše proso či kaštany.

zatímco v letech 1600 - 1720 se na růstu ze 72,5% podílelo rozšiřování obdělávané půdy a ze 27,5% zvýšení produktivity půdy, v letech 1730 - 1800 se růst obdělávané půdy podílel na růstu pouhými 22,2%, zatímco produktivita půdy zbývajícími 77,8%.⁵² Přeměnu růstu na intenzivní umožnil jednak technologický pokrok, ale především postupné rozšiřování technologických poznatků z centra do odlehlejších oblastí. Odlišný trend vývoje populace a produktu umožňuje vznik „přebytku“, který se projevuje v podobě růstu HDP na hlavu. Takto předmoderní růst Japonsko ekonomicky odpoutává od Číny a Indie a připravuje jej na industrializaci. Nyní se podívejme, jakým způsobem se předmoderní růst transformuje v moderní.

2.3 Tranzitní období a moderní ekonomický růst

Následující graf zachycuje růst HDP a populace a mezi lety 1870 a 1937.

Graf 5: Růst obyvatelstva v HDP od roku 1870 (v tis. lidí a mil. GKD)

Zdroj: MADDISON. Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1-2008 AD.

Z grafu je vidět, že vývoj HDP i populace je až do poloviny 80. let 19. století pokračováním trendu posledních let období Edo. Ve druhé polovině 80. let však dochází v růstu HDP ke dvěma výrazným změnám: za prvé ztlačuje, a za druhé začíná mít

⁵² MIJAMOTO, s. 29-33.

cyklický charakter, což je typický rys moderního ekonomického růstu. V tomto bodě se tedy mění předmoderní růst v moderní, který pokračuje až do současnosti. Na grafu jasně vidíme, že růst časem zrychluje. Zároveň lze z grafu vyčíst hlavní fáze jeho vývoje: relativní zpomalení okolo rusko-japonské války, ve 20. letech a na začátku 30. let; naproti tomu zrychlení v době první světové války a v první polovině 30. let 20. století. Start moderního ekonomického růstu se časově překrývá se začátkem japonské průmyslové revoluce (産業革命 *sangjó kakumei*), která se nejčastěji klade mezi roky 1889 a 1909. První moderní továrny byly sice zakládány pod vedením šógunátu a jednotlivých knížectví již v posledních letech období Edo (幕末 *bakumacu*) a řadu jich jako státní podniky založila a později privatizovala meidžiovská vláda (維新政府 *išin seifu*); žádný z těchto podniků však nebyl životaschopný. Soukromé podniky, které se staly tahounem růstu i industrializace, vznikají ve velkém až ve druhé polovině 80. let. Proto se o tomto období často mluví jako o „období vzniku podniků“ (企業勃興期 *kigjó bokkóki*).

V zakládání soukromých podniků a zahájení moderního ekonomického růstu sehrálo klíčovou úlohu zhruba dvacetileté tranzitní období od začátku období Meidži. V tomto období dochází k velké změně formálních institucí (většina těchto institucionálních změn má však charakter přizpůsobení pravidel skutečnému stavu): zrušení tokugawského hierarchického uspořádání společnosti (士農工商 *šinókovášó*), zrušení zákazu prodeje půdy (田畑永代売買解禁 *denpata eitai baibai kaikin*) a regulace pěstování technických plodin (田畑勝手作解禁 *denpata kattesaku kaikin*), přechodu půdy do vládních rukou (版籍奉還 *hanseki hókan*), zrušení knížectví a založení prefektur (廃藩置県 *haihan čiken*), půdní reformě (地租改正 *čiso kaisei*) a zrušení samurajských rent (秩禄処分 *čicuroku šobun*). Nejdůležitější „událostí“ tohoto období je však to, že si meidžiovská vláda zvolila industrializaci a ekonomický růst jako prostředek obrany před koloniálními choutkami západních mocností. To vůbec není samozřejmé – řada zemí zareagovala na setkání se západem (*western impact*) jinak. Ostatně ani tokugawský šógunát neměl daleko k nějaké formě polokoloniální dohody s Francií. Výše uvedená opatření jsou jen logickým důsledkem tohoto rozhodnutí. Otázka, co přimělo meidžiovskou vládu k této volbě, nás přivede ke vztahu předmoderního a moderního

ekonomického růstu. Sydney Crawcour říká: „Představa ekonomického růstu jako řešení finančních problémů byla v Japonsku aktuální celé století před restaurací. Politika se potácela na jednu stranu mezi snahou zvýšit příjmy efektivnějším výběrem naturálních daní založeným na samozásobitelském zemědělství, a na druhou stranu snahou umožnit volnější průběh vývoji nekompatibilnímu s ideálem samozásobitelské ekonomiky výměnou za užitek plynoucí z ekonomického růstu.“ Z těchto dvou politik „měla růstová politika jasně větší potenciál zmírnit finanční problémy vlády.“⁵³

V dlouhém časovém období tedy můžeme vývoj shrnout následovně. Od období Muromači postupně proniká do samozásobitelského hospodářství tržní mechanismus, který mimo jiné motivuje knížata k podpoře extenzivního ekonomického růstu. Ten kulminuje v prvním století období Edo, které představuje vrchol tohoto civilizačního modelu. Jakmile dosáhne extenzivní růst hranice svých možností, začíná populace stagnovat, což naznačuje změnu modelu - začátek moderního období. Druhá polovina období Edo se nese ve znamení předmoderního růstu (intenzivní růst ekonomiky + regulace porodnosti = růst HDP na hlavu), který má dva zásadní důsledky. Za prvé připravuje podmínky pro industrializaci, a za druhé budoucí meidžiovské vládě ukazuje, že je efektivním způsobem zajištění finančních prostředků nutných pro obranu před koloniálními mocnostmi. Vláda Meidži si jej volí za cíl a uskutečňuje nezbytné změny formálních institucí. Od 80. let 18. století se pak začínají objevovat soukromé podniky se západní technologií, což značí začátek průmyslové revoluce a moderního ekonomického růstu a zároveň definitivní nástup industriálního civilizačního systému. Tento vývoj představuje ekonomický rámec, v němž byl moderní pracovní trh ukotven. V následujících dvou kapitolách budu zkoumat jeho institucionální strukturu pohledem na zemědělský a nezemědělský sektor.

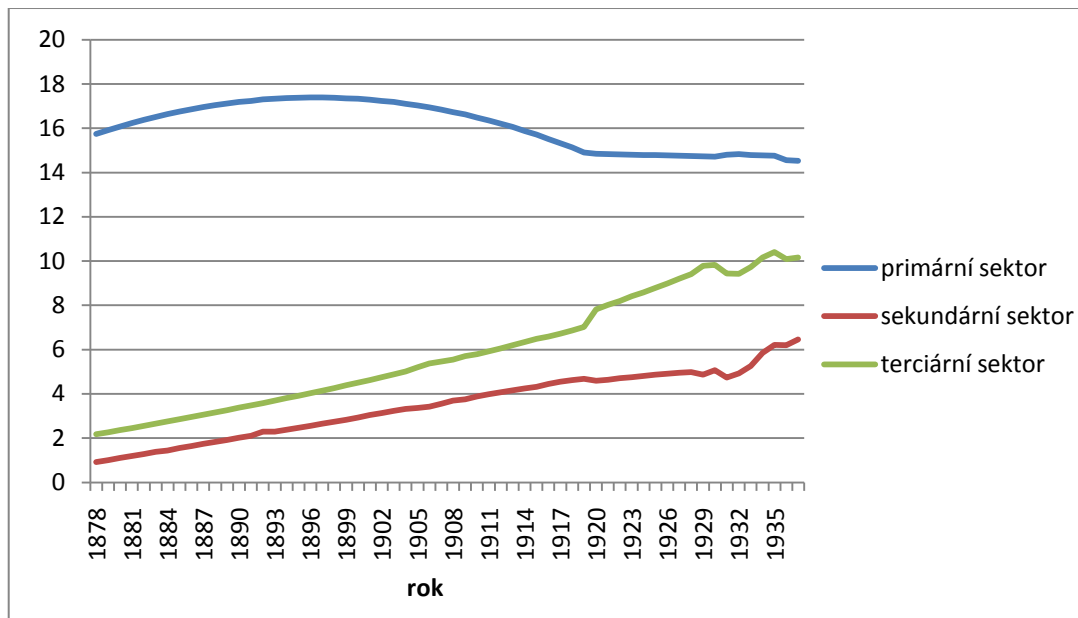
3 Zemědělství a rolnická rodina

V této kapitole se zaměřím na zemědělství, které po celé moderní období vázalo největší část japonské populace a tvořilo základní institucionální složku pracovního trhu.

⁵³ CRAWCOUR, Sydney. *The Tokugawa Period and Japan's Preparation for Modern Economic Growth*, s. 117-118. Publikováno v *Journal of Japanese Studies*, 1, č. 1 (1974), s. 113-125. ISSN 0095-6848.

Číselně jeho význam dokládá následující graf zachycující počet lidí zaměstnaných v jednotlivých sektorech ekonomiky v letech 1878 - 1937.

Graf 6: Počet obyvatel v primárním, sekundárním a terciárním sektoru (v mil. obyvatel)

Zdroj: Meidži ikó honpó šujó keizai tókei.

Pro období Edo nejsou statistiky k dispozici. Jediný odhad, o který se lze opřít, je, že v roce 1840 pocházelo 35% produktu z nezemědělských odvětví.⁵⁴ Vzhledem k povaze moderního pracovního trhu však tento údaj v žádném případě neznačí, že by si více jak třetina obyvatelstva zajišťovala obživu řemesly či službami. Těmi se živili pouze samurajové (武士 *buši*) jakožto „státní zaměstnanci“ vykonávající veřejnou službu, městské obyvatelstvo (町人 *čónin*) živící se řemesly a službami a zlomek vesnického obyvatelstva specializující se na výrobu zemědělských nástrojů a zajišťování služeb pro zbytek vesnice; tito lidé se navíc alespoň minimálně zemědělství věnovali, proto je i jejich zařazení do sekundárního či terciárního sektoru sporné. Protože samurajové tvořili okolo 5% populace a jejich počet ve městech obecně lehce přesahoval měšťany a nezařazené obyvatelstvo (lékaře, prostitutky, kejklíře, slepé, atd.), lze odhadovat, že celkový počet osob stojících mimo zemědělství se pohyboval maximálně okolo 15%, čemuž odpovídají počáteční údaje grafu 6. Většina nezemědělského produktu tedy pocházela nikoli od specializovaných výrobců, nýbrž

⁵⁴ MIJAMOTO, 37.

z přivýdělků, jež tvoří druhou složku moderního pracovního trhu. Od konce 70. let 19. století relativní podíl primárního sektoru vytrvale klesá na úkor sekundárního a terciárního. Přesto však ještě v roce 1937 představuje primární sektor pro téměř polovinu ekonomicky aktivní populace hlavní zdroj obživy.

3.1 Systém zemědělské výroby

Moderní období je čtvrtou velkou kapitolou v dějinách japonského zemědělství. První formou byla výroba soustředěná okolo rodově spřízněných komunit *udži* (氏) trvajících od příchodu zemědělství v období Jajoi do období císařské vlády v období starověkého „státu příkazů a trestů“ (律令国家 *ricurjó kokka*). Císařská moc převedla veškerou půdu do veřejného vlastnictví a rolníkům přerozdělovala přesně vypočítaný podíl na hlavu (口分田 *kubunden*), z něhož rodina odváděla stanovenou daň (租庸調 *sojóčó*). Tato forma se rozpadá spolu s tím, jak si mocné rody vymáhají výjimky z daňové povinnosti a budují vrchnostenské statky (莊園 *šóen*), nad kterými později v podstatě přebírá kontrolu nově vznikající vojenská šlechta. Na troskách vojenskou šlechtou „vysátých“ vrchnostenských statků se rodí systém popsany v této kapitole. Jeho základní kameny byly položeny v procesu sjednocování Japonska ve druhé polovině 16. století a během konsolidace tokugawské moci v první polovině 17. století. Klíčovou roli sehrály reformy Tojotomi Hidejošiho (豊臣秀吉), který zahájil sjednocení způsobu výběru daní a přesun samurajů z půdy do měst. V 15. a 16. století se japonská společnost vyznačovala relativně vysokým stupněm sociální mobility a celkově měla nakročeno ke svému ekvivalentu evropské renesance; Hidejošiho změny, především zavedení hierarchického systému *šinókovášó*, tento vývoj obrátily jiným směrem.⁵⁵ Objektivně neexistovala nutnost uskutečňovat právě takovouto reformu. Jako jednu z potenciálně možných variant, kterou zvolil na základě vlastního uvážení jednotlivce, ji lze považovat za diskontinuitu v duchu teorie minulého vývoje. Z pohledu formování moderního pracovního trhu měla nesmírný význam. Přesun samurajů do měst spolu s růstem trhu (urychleným náhlým odtržením samurajů od možností samozásobování, jež způsobilo skokový nárůst

⁵⁵ Minamoto Rjóen hovoří o „odloženém moderním věku“ (延期された近代 *enki sareta kindai*); jedním dechem však dodává, že období Edo se vyznačuje „latentní modernitou“ (潜在的近代性 *senzaiteki kindaisei*). Viz MINAMOTO, Rjóen. *Tokugawa šisó šóši*. Tokio: Čúó kóronša, 1973. ISBN 4-12-100312-8.

agregátní poptávky) nasměroval zemědělství směrem k maloroľnické rodinné výrobě doplňované přívídělky v průmyslu, ať už doma nebo mimo domov. Tato struktura pracovního trhu se v souladu s teorií závislosti na minulém vývoji neustále posilovala a nabourána byla až rozmachem těžkého průmyslu v období Taišó; poté dochází k její deinstitucionalizaci, ale i přesto zůstává až do poválečného období dominantní a její pozůstatky lze vysledovat dodnes.

3.1.1 Daňový systém

V období Kamakura a Muromači se v některých oblastech stalo zvykem vybírat daně v peněžích (貫高 *kandaka*), zatímco jinde byly nadále vybírány v rýži (石高 *kokudaka*). V peněžích byly daně vybírány především ve středně vyspělých oblastech, kde na jednu stranu monetarizace pokročila natolik, že daňový poplatník byl schopen peníze sehnat, na druhou stranu nepokročila natolik, aby přeměna rýže na peníze vyžadovala jen malé transakční náklady.⁵⁶ Způsob výběru daní sjednotil Hidejoši. Na základě důkladného celostátního soupisu katastrů zahájeného v roce 1582 (太閤檢地 *taikó kenči*) rozdělil půdu podle bonity do čtyř kategorií a prostým součinem rozlohy a bonity stanovil daňovou povinnost v rýži. Půda tedy měla být zdaňována nikoli podle reálného výnosu, ale na základě potenciálního výnosu nezávisle na tom, zda ten byl realizován.⁵⁷ Tento princip zůstal nezměněn až do reformy po druhé světové válce. Naturální daň byla od roľníků vybírána ve třech formách: 1) v podobě rýže (年貢 *nengu*) v případě rýžových polí (田 *ta* nebo 水田 *suiden*), 2) v podobě jiného produktu (小物成 *komononari*) v případě suchých polí (畑 *hatake*), vodních ploch apod., 3) v podobě pracovní činnosti (夫役 *bujaku*) na stavbách, v přeprahovacích stanicích či přepravě. Tato třetí daň nebyla kvantifikována a byla požadována ad hoc. Návrat k naturální dani v ekonomice, která se již částečně monetarizovala, působí na pohled jako anachronismus. Většinou bývá zdůvodňován politicky: jeho zavedením vznikla univerzální zúčtovací jednotka, která umožnila objektivně změřit velikost jednotlivých panství, stanovit výši jejich závazků a těsněji na ně dohlédnout. Yamamura ovšem argumentuje, že pro návrat k naturální dani byly nejen politické, ale i ekonomické důvody. Přestože od dob starověkého státu nebyly v Japonsku oficiálně mince raženy,

⁵⁶ YAMAMURA, Kozo. *From Coins to Rice: Hypotheses on the Kandaka and Kokudaka Systems*, s. 355. Publikováno v *Journal of Japanese Studies*, 14, č. 2 (1988), s. 341-367. ISSN 0095-6848.

⁵⁷ V případě neúrody kníže jednorázově daně snížil.

kolovalo v zemi několik desítek různých druhů: importované čínské (od tchangských až po mingské), staré japonské a soukromě ražené. Takové množství různých mincí a rozdílná délka jejich užívání pochopitelně znamenaly, že mezi nimi existovaly kvalitativní rozdíly. Při výběru daní v mincích praktikovala knížata jejich selekcí stanovením poměru dobrých a špatných mincí, které mohla platba obsahovat (選錢 *erizeni*). To zvyšovalo hodnotu dobrých mincí a způsobovalo jejich hromadění, které vedlo k dlouhodobé deflaci. Sjednotitelé Japonska proto hledali okamžitě použitelné kvazipeníze, které by ekonomiku z deflace dostaly. Počínaje Odou Nobunagou (織田信長) byli totiž vládci Japonska čím dál schopnější přímo či nepřímo profitovat z růstu ekonomiky a rozšiřování obchodu.⁵⁸ Pochopitelně se nabízí i pohled, že sjednotitelé Japonska zvolili naturální daň přesně z opačného důvodu: nikoli aby profitovali z tržní ekonomiky, ale aby zabránili jejímu šíření, jak tvrdí např. Wakita.⁵⁹ Jakkoli paradoxně to může znít, důvodem mohla být kombinace obou motivů v duchu Crawcourova pohledu, jež jsem citoval v podkapitole 2.3.

Na pohled významnou institucionální změnu představuje reforma pozemkové daně (地租改正 *čiso kaisei*), kterou uskutečnila v letech 1873-1880 meidžiovská vláda. Ta byla nucena pro potřeby budování moderního státu urychleně konsolidovat své fiskální příjmy. Dosavadní naturální daň byla z jejího pohledu problematická, protože její výše v penězích kolísala podle situace na trhu. Pro zajišťování svého chodu a uskutečňování politiky potřeboval šógunát vybranou rýži směnit na peníze na rýžové burze, která podléhala cenovým fluktuacím. Pro stabilizaci svých příjmů se vláda rozhodla uskutečnit největší soupis katastrů od dob Hidejošioho a vybírat daň v penězích podobně jako část knížat o několik staletí dříve. Tím došlo k přesunu nákladů spojených s přeměnou komodity na peníze na daňového poplatníka. Základem pro výpočet daně byla cena půdy (地価 *čika*) stanovená jako čistý roční výnos (roční výnos minus náklady a daň) dělený úrokovou mírou. Z takto stanovené ceny půdy měl její vlastník odvádět ročně 3% do státního a 1% do místního rozpočtu. Po sérii povstání a poté, co se nespokojenost s výší daně promítla do Hnutí za svobodu a občanská práva (自由民権運動 *džijú minken undó*), snížila vláda v roce 1877 daňovou povinnost na

⁵⁸ YAMAMURA, s. 361.

⁵⁹ WAKITA, Osamu. *The Emergence of the State in Sixteenth-Century Japan: From Oda to Tokugawa*, s. 360. Publikováno v *Journal of Japanese Studies*, 8, č. 2 (1982), s. 343-367. ISSN 0095-6848.

2,5% a 0,5%. Tento výpočet sice působí exaktně a nově, ale skutečná daňová zátěž zůstala prakticky stejná: celková suma daňových výnosů po reformě činila 49 462 946 jenů oproti 48 966 278 jenů před reformou.⁶⁰ Smyslem výpočtu nebylo získat více prostředků, ale spíše stabilizovat příjmy a sjednotit způsob jejich výběru. Nutnost platit daň v penězích způsobovala rolníkům (především v odlehlých severovýchodních oblastech, kam ještě trh nepronikl v takové míře) nemalé těžkosti, stejně jako souběžně zaváděná „daň v krvi“ – branná povinnost. To způsobilo, že v první polovině 80. let 19. století během tzv. Macukatovy deflace (松方デフレ *macukata defure*) výrazně stouplо množství pachtýřů. Tento daňový systém fungoval až do reformy po druhé světové válce. Protože pozemková reforma nijak radikálně nezměnila výši daně a protože technologický pokrok – minimálně do elektrifikace ve 20. letech 20. století - nijak výrazně nezvýšil produktivitu půdy, lze tvrdit, že po celé moderní období se daň ze zemědělské úrody pohybovala okolo poloviny vypěstovaného produktu. Daň se zemědělské úrody tak byla sice velmi vysoká, ale na druhou stranu šlo o jediný zdaňovaný příjem. Tento fakt představoval silnou motivaci pro doplňování zemědělských příjmů dalšími způsoby. Zatímco rozšíření obdělávané půdy by znamenalo adekvátní zvýšení daňové povinnosti, příjem z přivýdělku zůstal rodině v kapse.

3.1.2 Vlastnictví půdy a vesnická komunita

Hidejošioho soupis katastrů a tokugawská konsolidace systému měly zásadní vliv na institut vlastnictví. Tyto změny udělaly definitivní tečku za notně rozklíženým systémem vrchnostenských statků, v němž mělo několik různých subjektů právo na část výnosu z téhož pole. Na začátku období Edo dostalo definitivní podobu oddělení rolnictva a samurajstva (兵農分離 *heinó bunri*), které započal roku 1588 Hidejoši známým honem na meče (刀狩 *katanagari*). Samurajové byli soustředěni do měst a bylo jim přiznáno služné v rýži (俸禄 *hóroku*). Jejich fyzické oddělení od půdy, jejímiž byli oficiálně vlastníky (領主的土地所有 *rjósuteki toči šojú*), učinilo z vesnice autonomní jednotku. Šógunát se sice pokoušel do jejího chodu zasahovat, především zákazem pěstování jiné plodiny než rýže na stanovených polích (田畑勝手作禁止令 *denpata kattedzukuri kinširei*) a zákazem prodeje půdy (田畑永代売買

⁶⁰ KIM, Yongdeok. *Meiji Polity in View of the Land Tax Reform*, s. 385. Publikováno v HARDACRE, Helen, KERN, Adam L. a spol. *New Directions in the Study of Meiji Japan*, s. 383-386. Leiden: Koninklijke Brill, 1997. ISBN 90-04-10735-5.

禁止令 *denpata eitai baibai kinširei*), ale reálně neměl páky, kterými by si dodržování těchto nařízení vynutil. Toto zjištění vedlo k tomu, že zhruba od poloviny 17. století přestávají šógunát a knížata vymáhat daně (všechny tři druhy zmíněné v minulé podkapitole) po jednotlivcích, ale začínají stanovovat daňovou povinnost pro vesnici jako celek a nechávat určení podílů jednotlivých rolníků na jejím uvážení. Rodí se tak model vesnice jako jednotky zdanění (村請制度 *murauke seido*). Pro zajištění svého fungování a plnění daňové povinnosti vyvinula vesnická komunita (村落共同体 *sonraku kjódótai*) řadu mechanismů pro zasahování do života jednotlivce, především v otázce využívání společných i soukromých pozemků. Neposlušnost trestala represemi jako kolektivní ostrakizace (村八分 *mura hačibu*) nespolupracujícího rolníka.

Společně využívané prostory (入会地 *iriaiči*) sestávaly ze zavlažovacích zařízení a lesů poskytujících dřevo na topení, stavební materiál, hnojivo a potravu. Pro zajištění obnovy těchto zdrojů byly stanoveny restrikce v jejich užívání: v jakém období smí každý rolník kolik které suroviny spotřebovat. Bezprostředním důvodem pro vznik této regulace bylo neřízené využívání přírodních zdrojů spojené s rychlým růstem měst v prvních letech období Edo, které téměř vedlo k ekologické katastrofě.⁶¹ Oproti společným pozemkům soukromé pozemky rolníci de facto vlastnili, ovšem ve vykonávání „vlastnického práva“ byli silně svazováni vesnickou komunitou. Za prvé docházelo k pravidelné výměně polí (割地 *wariči*) mezi jednotlivými rolníky. Důvodem bylo například riziko záplav u pozemků sousedících s řekou nebo rozdílná náročnost na obdělávání. Tyto faktory se často zohledňovaly při stanovení výše daní uvnitř vesnice, ovšem základním opatřením pro zajištění spravedlnosti byla rotace pozemků. Za druhé zastavení půdy (質入 *šičiire*) podléhalo schválení vesnice. Prodej půdy byl od roku 1643 zakázán, proto se uskutečňoval formou umístění půdy do zástavy. K tomu rolník potřeboval svolení vesnice, která takto chránila svou integritu. Půda se „prodávala“ pokud možno spřízněnému rolníku ze stejné vesnice; pouze v případě, že nikdo takový nebyl k dispozici, se povolovalo půdu prodat mimo vesnici, ovšem s podmínkou, že po splacení dluhu se půda vrátí, klidně i o několik generací později. O transakci se sepisovala

⁶¹ Pro vztah Japonců k lesům v předmoderním období viz TOTMAN, Conrad D. *The Green Archipelago: Forestry in Preindustrial Japan*. Berkeley: University of California Press, 1989. ISBN 0-520-06313-9.

smlouva (質地証文 *šičiči šómon*) a zapisovala se do vesnického katastru (檢地帳 *kenčičó*). Celý proces byl takto formalizován proto, aby se zabránilo černému pasažérství, ke kterému kolektivní odpovědnost svádí.⁶² Celý systém se tedy vyznačoval trojím vlastnictvím půdy. Půdou fakticky disponoval rolník, ovšem jeho vlastnické právo bylo silně omezováno vesnickou komunitou. Shora jej navíc omezovala vojenská vrstva jakožto nominální vlastník půdy. Tomuto způsobu vlastnictví půdy se říká předmoderní vlastnictví půdy (近世の土地所有 *kinseiteki toči šojú*) pro účely odlišení od moderního (近代の土地所有 *kindaiteki toči šojú*). Povahu předmoderního vlastnictví půdy shrnuje Jokojama Gennosuke ve svých zápiscích o chudině z roku 1896 následovně: „I velcí bohatí rolníci, nemaje k půdě vlastnické právo, byli ve vztahu k pánovi pouhými pachtýři čili nájemci půdy. Ať měli kolik set koku chtěli, neměli právo na stálý výnos z daného místa. Jen vágně disponovali produktem z určitého pole, které několik let obdělávali a z něhož brali. Nicméně i boháč letos obdělávající určité pole musel během pár let toto pole opustit a přesídlit jinam. Takovými ubožáky s nejistým živobytím rolníci byli.“⁶³

Moderní vlastnictví půdy formálně vzniklo spolu s reformou pozemkové daně na začátku období Meidži, kdy byl zrušen zákaz prodeje půdy a byly vydány tzv. pozemkové dekry (地券 *čiken*) osvědčující vlastnictví půdy. Ty znamenaly oficiální zelenou pro tzv. parazitické vlastníky půdy (寄生地主 *kisei džinuši*), kteří půdu neobdělávají, ale pronajímají malým rolníkům. Zároveň pozemkové dekry předznamenal zánik společně využívaných pozemků. Samurajům bylo povoleno vrátit se na půdu (帰農 *kinó*), byla zrušena daň v pracovních úkonech a vesnice přestala být brána jako základní jednotka zdanění. Se zrušením hierarchického systému též zanikl zákaz stěhovat se do jiných vesnic. Tyto reformy v následujících letech vedly k oslabení vesnické komunity. Možnost odstěhovat se snížila schopnost vesnice vymoci si poslušnost, na druhou stranu výběr daní od jednotlivce a ústup společně využívaných prostor znamenal, že se oslabila nutnost na jednotlivé rolníky dohlížet. Toto oslabování komunity však probíhalo postupně a nemělo bezprostřední dopady na život rolníků. Podobně jako reforma daňového systému měla i reforma vlastnictví spíše povahu

⁶² ARIMOTO, Jutaka. *Kaiacu keizaigaku kara mita džiči sonraku ron*, s. 93. Publikováno v Nógjóši kenkjú č. 40, 2006. ISSN 1347-5614.

⁶³ JOKOJAMA, Gennosuke. *Nihon no kasó šakai*, s. 298. Tokio: Iwanami šoten, 1985. ISBN 4-00-331091-8.

přizpůsobení pravidel skutečnému stavu. Až do elektrifikace ve 20. letech 20. století navíc v zemědělské výrobě převládala tradiční technologie vyžadující koordinovaný postup při setbě či budování a údržbě zavlažovacích zařízení. Přes dílčí oslabení tedy i nadále měla vesnická komunita silný vliv.

Silný vliv vesnické komunity na činnost rodiny je na první pohled překážkou pro individuální ekonomickou činnost mimo zemědělství. Ve skutečnosti však komunita neměla zájem na jejím omezování. Důvodem je, že vesnice byla součástí určité produkční oblasti (viz podkapitola 4.2.1) a de facto všechny rodiny se v ní věnovaly stejným přivýdělkům. Obyvatelé vesnice tak měli společný zájem. Vesnická komunita měla proto při řízení provozu vesnice motivaci hledat taková řešení, která rodinám umožní dostatečně se přivýdělkům věnovat.

3.2 Rolnická rodina

Jakou podobu měla v tomto zemědělském systému rolnická rodina?

3.2.1 Velká a malá rodina

Typická vesnice na počátku období Edo se skládala z několika málo velkých a o něco více středně velkých rodin, od kterých odvozovaly svůj původ ostatní rodiny ve vesnici. Tyto velké rodiny vlastnily značné množství půdy (řádově desítky koku) a čítaly až několik desítek členů. Ve středu vždy stála hlava rodiny (家父長 *kafučó*) s manželkou, jejich děti a rodiče hlavy rodiny. Toto jádro doplňovaly dvě další vrstvy. První z nich byli více či méně spříznění pokrevní příbuzní - bratři hlavy rodiny s manželkami a dětmi, případně bratřenci. Druhou skupinou pak byli pokrevně nespříznění sloužící (下人 *genin*). Thomas Smith uvádí příklad vesnice ve středním Honšú v roce 1645, v níž u domácností s půdou nad 20 koku tvořilo jádro průměrně 5,5 členů, s pokrevními příbuznými měla domácnost 7,7 a s pokrevně nespřízněnými poddanými průměrně 22,5 členů. Oproti tomu rodiny s půdou do 20 koku měly průměrně pouze čtyři členy.⁶⁴ Takto vysoký počet členů rodina potřebovala k tomu, aby zvládla obdělávat svá rozsáhlá pole. Pěstování rýže bylo velmi náročné na práci, navíc rozdrobenost pozemků omezovala úspory z rozsahu. Pokrevně nespříznění sloužící, jimiž

⁶⁴ SMITH (1959), s. 7-8.

rodina doplňovala stavy v případě, že nesehnala dostatek příbuzných, tvořili zhruba 10% celkové populace.⁶⁵ Lze je rozdělit do dvou skupin. První skupinou byli dědiční sloužící (譜代 *fudai*), kteří se rekrutovali většinou z dětí chudých rolníků z malých rodin z blízkého okolí. Pro tyto rolníky představovala podobná nabídka často jedinou možnost, jak se vyhnout potratu či zabití novorozeněte. Nová rodina je v útlém věku přijala za své, vychovala je a s jistými výjimkami se k nim chovala podobně jako k původním členům rodiny. Hlava rodiny jim případně dohodla sňatek a podle potřeby držela v rodině jejich potomky; častěji však zůstali celý život svobodní, stejně jako pokrevní příbuzní mimo hlavní rodinu. Takto rodina regulovala svou velikost. Druhou skupinou sloužících byli poddaní rolníci (名子 *nago*), kteří měli od rodiny přidělené pole, ovšem nebyli samostatní. Ve vesnici neměli žádná práva – ve využívání vody či společných pozemků spadali pod svého pána, který jim vyhradil část svého přídělů. Navíc si od něho vypůjčovali i zemědělské nářadí a hospodářská zvířata, která sami nevlastnili. Na oplátku byli povinni pro pána odpracovat určitý, většinou ne přesně stanovený počet dní ročně. Mezi pánem a poddaným rolníkem byl tedy podobný vztah jako mezi pánem a nevolníkem v Evropě.

Druhou kategorií rodin ve vesnici tvořily malé domácnosti tvořené hlavou rodiny se ženou, dětmi a prarodiči z otcovy strany. Většina těchto rodin odvozovala svůj původ od některé z velkých rodin. V okamžiku, kdy velká rodina potřebovala snížit počet svých členů (ať už pokrevně spřízněných či sloužících), bylo pro ni nejsnazší nechat někoho založit vedlejší větev (別家 *bekke*). Tato nová vedlejší větev obdržela zlomek půdy (často odlehlé pole jen tak tak schopné uživit čtyři lidi) a hlavní větví (本家 *honke*) zůstala většina. Nová rodina byla často na původní existenčně závislá – půjčovala si její zemědělské nářadí a někdy dokonce po nějakou dobu bydlela na pozemcích původní rodiny, když k jejímu poli nepříslušel dům. V mnoha případech se tak nová vedlejší rodina příliš nelišila od poddaných rolníků. Dalším způsobem, jak se „zbavit“ přebytečného člena, bylo udělat z něho poddaného rolníka. Dotyčný tak sice zůstal v rodině, ale jeho závislost na pánovi se snížila. Celá vesnice

⁶⁵ Tamtéž, s. 9.

tak byla protkaná nitkami vzájemných vazeb soustředěných okolo velkých rodin. Pozůstatkem toho je dodnes častý výskyt určitého příjmení v některé vesnici nebo oblasti.⁶⁶

3.2.2 Rozpad velké rodiny

V průběhu 17. století dochází k rozpadu velkých rodin. Nešlo o náhlou událost, ale o pozvolný proces, navíc poznamenaný značnými regionálními rozdíly. Nejdříve k rozpadu velké rodiny došlo v Kinai (畿内), hospodářsky nejvyspělejších oblasti Japonska. Tato oblast se již před rozvojem měst na počátku období Edo vyznačovala vysokou urbanizací a z ní pramenícím vysokým stupněm rozvoje trhu. Naopak nejpozději se tento trend projevil v hospodářsky zaostalé oblasti Tóhoku (東北). Sasaki Džunosuke uvádí jako období rozpadu velké rodiny v Kinai období Kan'ei (寛永), Šóhó (正保) a Keian (慶安), tedy roky 1624 – 1652.⁶⁷ Ve většině Japonska pravděpodobně došlo k této proměně ve druhé polovině 17. a počátkem 18. století spolu s tím, jak upevňovala svou pozici výše popsaná vesnická komunita a jak do sebe vesnice vtahoval postupně se rozvíjející trh. Průběh rozpadu velké rodiny ilustruje Išii Kandži na příkladu jedné vesnice z provincie Jamaširo (山城; dnešní město Jamaširo v prefektuře Kjóto).

Tabulka 2: Rozpad velké rodiny ve vesnici v Jamaširu

rok	počet obyvatel	počet domácností	obyv. na domácnost
1673	431	57	7,56
1681	442	94	4,70
1695	425	94	4,52
1709	407	98	4,15
1715	416	102	4,08

Zdroj: IŠII, s. 55.

Jak je vidět z tabulky, mezi lety 1673 a 1715 se počet domácností téměř zdvojnásobil, zatímco průměrný počet obyvatel na domácnost klesl téměř na polovinu. Za tímto rozšířením stálo nejen zakládání nových vedlejších větví, ale též rozšíření pachtu (小作 *kosaku*). Předchůdci pachtýřů byli poddaní rolníci, kteří platili pachtovné v práci. S tím, jak pánovi

⁶⁶ Oficiálně směli příjmení používat pouze samurajové a vybrané staré rolnické rodiny (旧家 *kjúka*), ovšem řada rolníků v běžném životě příjmení neoficiálně používala. V období Edo se ostatně stalo zvykem stvrzovat listiny osobní pečeti (印鑑 *inkan*).

⁶⁷ SASAKI, Džunosuke. *Edo džidai ron*, s. 281. Tokio: Jošikawa Kóbunkan, 2005. ISBN 4642079459.

přibývali poddaní rolníci a zmenšoval se rozsah jeho pozemků, klesalo množství práce nutné k jejich obdělávání. Z toho důvodu se postupně stalo zvykem vybírat nájemné namísto práce ve vypěstovaných plodinách.

Tímto způsobem došlo někde dříve, někde později k rozpadu velkých rodin na malé a po celém Japonsku vznikla vrstva samostatných maloročníků (小農 *šónó*). Je třeba zdůraznit, že *rozpad* velkých rodin neznamena jejich *úpadek*. Naopak, řada těchto rodin výrazně svůj majetek rozšířila pomocí půjček krytých pozemkem jako zástavou (viz podkapitola 3.1.2) a vyrostla v bohaté rolníky (豪農 *gónó*), kteří se později stali motorem rozvoje tradičních a zčásti moderních nezemědělských odvětví. Otázkou je, proč k tomuto procesu došlo. Išii tvrdí, že „hlavní silou za osamostatněním maloročníků byla pochopitelně jejich touha po samostatnosti.“⁶⁸ To ale nevysvětluje důvody, jež velké rodiny měly pro to, aby se zbavovaly pozemků a snižovaly počet členů. Důvody pro toto rozhodnutí jsou dva: nezemědělské přivýdělký a vysoká cena půdy a kapitálu. Postupná ekonomizace přinesla možnost přivýdělku mimo zemědělství buď formou pracovní migrace, nebo domácích prací. Jedině malá rodina však dokázala udržet prostředky z takového přivýdělku v rodině. Podle Smithe nemohla velká rodina vysílat poddané za výdělkem mimo vesnici, protože by riskovala, že neodevzdají všechen výdělek či že se vůbec nevrátí; zároveň je nedokázala plně vytižít domácí výrobou, protože ta jednak byla při počtu okolo deseti lidí obtížná na efektivní organizaci, navíc vyžadovala manuální zručnost, jejíž osvojení trvalo často déle než období služby poddaných.⁶⁹ Navíc by poddaní v případě, že by jejich výdělek šel do rodinné kasy a oni z něj neměli přímý prospěch, nebyli příliš motivovaní k pilné práci. Vysoká cena půdy a kapitálu vyústila ve snižování množství vydržovaných hospodářských zvířat (o tomto problému blíže pojednává následující podkapitola). Péče o hospodářská zvířata přitom byla hlavní náplní práce poddaných; jejich setrvání v rodině by tak znamenalo další zvýšení jejich podzaměstnanosti.

Základní společenskou jednotkou se tak nově stala třígenerační rodina složená z hlavy rodiny s manželkou, jeho rodiči, dědicem (dědičkou) s manželkou (manželem) a jeho

⁶⁸ Išii, Kandži. *Nihon keizaiši (dai 2 ban)*, s. 56. Tokio: Tókjó daigaku šuppankai, 1999. ISBN 4-13-042039-9.

⁶⁹ SMITH (1959), s. 130.

svobodnými sourozenci. Tato třígenerační rodina měla zemědělství za hlavní zdroj obživy (本業 *hongjó*), který však téměř vždy doplňovala nějakou formou přivýdělku v sekundárním či terciárním sektoru (副業 *fukugjó*). Tento model přetrval až do období poválečného hospodářského zázraku, kdy třígenerační rodinu nahradila jednogenerační domácnost. Toto uspořádání vytyčilo základní rámec pracovního trhu v celém moderním období.

3.3 Práce v rolnické rodině

Tyto změny byly impulzem pro vývoj svébytného stylu práce odlišného od práce ve středověké velké rodině.

3.3.1 „Pracovitá revoluce“ a étos práce

Důležitým vodítkem pro pochopení práce v zemědělství je termín „pracovitá revoluce“ (勤勉革命 *kinben kakumei*, anglicky *industrious revolution*) zavedený Hajamim Akirou. Tímto termínem Hajami označuje výrazné zintenzivnění práce a vznik příslovečné japonské pilnosti. Proč k němu došlo?

Během přechodu k malé rodině dochází k výraznému poklesu v užití hospodářských zvířat. Hajami tento pokles dokládá srovnáním dvou statistických soupisů z knížectví Owari (尾張; část dnešní prefektury Aiči): první pochází z let 1661 – 1683 a druhý z let 1790 – 1820.

Tabulka 3: Domácnosti, obyvatelé a hospodářská zvířata v knížectví Owari

	1661 – 1683	1790 – 1820	změna v procentech
počet domácností	47 822	79 254	+ 65,7
počet obyvatel	265 522	331 678	+ 24,9
kusy hosp. zvířat	12 986	4 200	- 67,7

Zdroj: HAJAMI, s. 296.

Tento pokles souvisí s nedostatkem pozemků použitelných jako pastviny. Růst obyvatelstva v 17. století byl umožněn rozšiřováním obdělávané půdy, které s koncem století dosáhlo hranice svých možností. V podstatě veškerá obdělávaná půda byla obdělávána, což znamenalo relativně vysokou cenu půdy. Vysoká cena půdy zapříčinila relativně vysokou cenu kapitálu - hospodářských zvířat. Hospodářská zvířata totiž vyžadují dostatek

(nákladných) pastvin. Hospodářské zvíře lze ekonomicky považovat za fixní náklad, protože jeho držení stojí stejně při jakémkoli objemu produkce. Aby se jeho vydržování vyplatilo, je třeba dosáhnout úspor z rozsahu, které fixní náklady rozmělní. Vysoká cena půdy však neumožňovala dosáhnout dostatečných úspor z rozsahu a z nich pramenícího snížení jednotkových nákladů. Suplování kapitálu prací tak bylo z pohledu japonské domácnosti racionální volbou. Tímto rozhodnutím se Japonsko vydalo jinou cestou než Velká Británie během zemědělské revoluce. Ta intenzivnějším použitím kapitálu získala při stejném množství ostatním výrobních faktorů vyšší výstup. Tento princip se pak přenesl i mimo zemědělství a vyústil v průmyslovou revoluci. Japonské rodině oproti tomu pro zvýšení výstupu nezbývalo, než intenzivněji pracovat, chtěla-li dosáhnout zvýšení výstupu. Motivaci pro zvyšování výstupu přitom měla dostatečnou: ekonomizace společnosti totiž přinesla možnost prodejem přebytku zlepšit svou ekonomickou situaci a tudíž i kvalitu života.

Tento přechod k pracovně náročné (労働集約 *ródó šújaku*) a kapitálově nenáročné (資本節約 *šihon secujaku*) formě výroby vyvolal odpovídající technologické změny (a zároveň jimi byl podmíněn). Za prvé šlo o rozšíření komerčních hnojiv (金肥 *kinpi* či 購入肥料 *kónjú hirjó*), které umožnilo intenzivní využití půdy. Jen díky intenzivnímu hnojení bylo možné kromě hlavní plodiny pěstovat na tomtéž poli během roku i druhou (裏作 *urasaku*) a někdy dokonce i třetí (間作 *kansaku*) plodinu. Za druhé bylo nezbytné rozšíření takových zemědělských nástrojů, které umožnily ručně provádět úkony, které dříve předpokládaly buď zapojení velkého množství lidí, nebo použití hospodářských zvířat. Typickým příkladem prvního je mlátička rýže *senbakoki* (千齒扱き), která oproti dříve používaným hůlkám *kokibaši* (扱箸) mnohonásobně zrychlila mlácení. Příkladem druhého je motyka *bičúguwa* (備中鋤), která nahradila pluh *suki* (犁). Tato technologie se v prakticky nezměněné podobě užívala až do 20. let 20. století, kdy výrazně pokročila elektrifikace. Za zemědělský pokrok v období Meidži nevděčilo Japonsko nové technologii, ale spíše dalším rozšíření technických poznatků z období Edo.⁷⁰ Ty byly šířeny pomocí zemědělských spisů (農書 *nóšo*), které svou úlohu mohly plnit díky překvapivě vysoké úrovni vzdělání běžného obyvatelstva. Tradičními

⁷⁰ SMITH (1989), s. 195.

širiteli zemědělských spisů a technologických postupů byli podomní obchodníci (行商 *gjóšó*). Kromě potravin (rýže, obilniny, proso či fazole) se rozšířilo pěstování snáze obchodovatelných technických plodin jako tabák, konopí, bavlna, indigo a moruše pro bource morušového. Výroba hedvábí, které bylo až do krachu na newyorské burze v roce 1929 nejvýznamnějším japonským exportním artiklem, se stala pro velké množství japonských domácností nepostradatelnou. Chov bource morušového byl tak rozšířený, že na přelomu 19. a 20. století se o japonské ekonomice mluvilo jako o „ekonomice rýže a kokonů“ (米と繭の経済 *kome to maju no keizai*).

Hajami o zintenzivnění práce říká: „Rolníci začali být nuceni pracovat dlouhé hodiny, ale uvědomíme-li si, že středověká zemědělská pracovní síla měla povětšinou společensky podřízenou povahu, lze toto brát jako cenu za osvobození.“⁷¹ Spolu s tím se začíná rozšiřovat étos práce jako ctnosti. To je velký rozdíl oproti předchozím obdobím, kdy – nakolik můžeme usuzovat z písemných památek – bylo ideálem úplně se odpoutat od světských problémů zahrnujících práci.⁷² Tento nový étos je velmi podobný protestantské etice, o které hovoří Max Weber, ale na rozdíl od ní nemá žádné náboženské konotace.⁷³ Zajímavé je, že tento étos v podstatě šel proti oficiální tokugawské ideologii: „Technologové (=autoři zemědělských příruček) nejenže tvrdili, že lidé dostatečně inteligentní a podnikaví na to, aby změnili svůj status a způsob života, mohou ignorovat omezení vztahující se na ně od narození; také v podstatě říkali, že sledování soukromých zájmů dostatkem lidí zlepší společnost zvýšením blahobytu a že tedy dobro společnosti nezáleží výhradně na morálních kvalitách vládce, ale částečně na zjištěném úsilí mas.“⁷⁴ Naopak z pohledu ideologie období Meidži, která usilovala o „bohatý stát a silnou armádu“ (富国強兵 *fukoku kjóhei*), byl tento étos žádoucí a vláda se ho snažila všemožně podporovat. Příkladem může být kult Ninomijy Sontokua (二宮尊徳), považovaného za ztělesnění pracovitosti, jehož sochy jsou dodnes k vidění na základních školách.

⁷¹ HAJAMI, s. 301.

⁷² Příznačné je, že středověký lidový buddhismus v podstatě nenabízí možnost spasení vlastními silami (自力 *džiriki*), ale výhradně spoléháním na cizí pomoc (他力本願 *tariki hongan*).

⁷³ WEBER, Max. Protestantská etika a duch kapitalismu. Publikováno v Metodologie, sociologie a politika, s. 182-242. Praha: Oikoymenh, 2009. ISBN 978-80-7298-389-6.

⁷⁴ SMITH (1989), s. 196.

3.3.2 Práce jako „dělání“

Zemědělství v moderním období se vyznačovalo rodinným charakterem, který mu vtiskly rozpad velké rodiny a pracovitá revoluce. Anglosaské farmářské i kontinentální zemědělství se vyznačovalo (a vyznačuje) relativně velkými plochami, které majitel obdělává za pomoci najaté pracovní síly. Oproti tomu pěstování rýže poptávku po práci negenerovalo; k najímání pracovní síly docházelo pouze u technických plodin. Vzhledem k tomuto „domáckému“ charakteru lze o práci v zemědělství tvrdit, že ani po nástupu moderních odvětví se nepřesunula do nově vzniklé kategorie *ródó* (労働), ale zůstala v tradiční kategorii *hataraki* (働き či spíše はたらき) či *šigoto* (仕事 či しごと).

Slovo *ródó*, které se dnes obecně používá pro práci, je novotvar z období Meidži vytvořený jako ekvivalent anglického labour, se kterým se Japonci setkávali v dílech Adama Smithe, Davida Ricarda, Johna Stuarta Milla a dalších ekonomů. Jako termín se ustálil až po čínsko-japonské válce.⁷⁵ Přestože práce ve smyslu, jak ji chápe ekonomická teorie (jako jeden ze tří výrobních faktorů), se pochopitelně uplatňuje i v zemědělství, termín *ródó* byl od začátku pevně spojený se sekundárním sektorem. Zemědělství zůstalo doménou tradičního chápání práce nikoli jako zdroje obživy, ale jako přirozené náplně života. Důkazem jsou tradiční původní japonská slova, kterými se práce označovala.⁷⁶ Výraz *šigoto* je etymologicky složenina ze slovesa *suru* (dělat) a *koto* (věc), tedy „to, co se dělá“, „co je třeba udělat“. Má tedy blízko k českému „dělání“. Výraz *hataraku* má ještě širší záběr. Kromě „pracovat“ jej lze překládat jako „dělat“, „působit“, „fungovat“, „konat“, „činit“ atd. Podobně sloveso *kasegu* (稼ぐ vydělávat) původně označovalo snahu či námahu. Kromě těchto výrazů ještě japonština disponovala řadou označení pro práci v sociálním kontextu: *suke* (介) jako službu pro pána, *jui* (結い) jako vzájemná výpomoc při setbě rýže či *hókó* (奉公) jako povinnost sloužících. Práce v zemědělství nebyla chápána jako nutné zlo, ale jako přirozená součást života těsně spjatá s koloběhem ročních období, náboženstvím a chodem komunity. Součástí koloběhu ročních období přitom byly i přivýdělký mimo zemědělství. I proto se rolníci ani v okamžiku,

⁷⁵ TAKEDA, Haruhito. *Šigoto to nihondžin*, s. 49. Tokio: Čikuma šobó, 2008. ISBN 978-4-480-06406-6.

⁷⁶ Japonská slova ve smyslu *wago* (和語) oproti sinojaponským složeninám *kango* (漢語).

kdy vyrazili za přivýdělkem mimo vesnici, nestali na rozdíl od továrních dělníků (職工 *šokkó*) nikdy terčem diskriminace.

3.3.3 Práce a čas

Pracovitá revoluce způsobila, že se rolník stal vlastním pánem a na bedra mu byla uvalena odpovědnost za vlastní hospodaření. Co to znamenalo pro jeho pracovní rytmus a chápání času?

E.P.Thompson zkoumá, jakým způsobem proměnila průmyslová revoluce chápání času.⁷⁷ Ve své práci tvrdí, že zatímco v industriálních společnostech řídí lidé svůj život a práci hodinami, pro preindustriální společnosti je charakteristická „úkolová orientace“ (*task orientation*). Její hlavní rysy shrnuje Thompson do následujících tří bodů: 1) rolník vykonává sérii zdánlivě nutných úkonů, 2) neexistuje jasná hranice mezi prací a volnem – práce se přirozeně střídá s „trávením času“, 3) na člověka zvyklého řídit se hodinkami působí tento způsob práce nevhodně. S touto Thompsonovou tezí polemizuje v případě Japonska Thomas Smith, který tvrdí, že „tokugawští rolníci měli morálně zakořeněný cit pro vzácnost času, a čas brali jako sociálně, nikoli individuálně řízený.“⁷⁸

Sociálně řízený byl čas kvůli podřízenosti jednotlivých domácností komunitě. Rolník se musel podřídit společným pracím, vesnickým oslavám (祭り *macuri*) či nařízením jít vykonat pracovní daň uloženou vesnici. Dále měla vesnice často pravidla ohledně svátků, délky truchlení podle postavení při smrti příbuzného a dalších událostí. Kromě toho rolníkovi vyplývala řada povinností z příbuzenských či ekonomických vztahů ve vesnici, například přijít ve stanovené dny pozdravit a prokázat u oltáře úctu předkům.

Z hlediska pracovního trhu je zajímavější otázka, nakolik si japonská rolnická rodina uvědomovala vzácnost času. Již samotné zemědělství jisté plánování vyžadovalo: rodina běžně obdělávala rozdrobená pole vzdálená od sebe desítky minut chůze, s odlišnými přírodními podmínkami (kvalitou půdy, silou větru) každé vhodné pro pěstování jiné plodiny. Rýže, nejrozšířenější z nich, vyžaduje správně načasovanou výsadbu sazenic. Postupem času

⁷⁷ THOMPSON, E.P. *Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism*. Publikováno v *Past & Present*, č. 38 (1967), s. 56-97.

⁷⁸ SMITH (1989), s. 220.

byla pole využívána stále intenzivněji; především v době Meidži výrazně pokročilo vysušování polí (乾田化 *kandenka*) umožňující mimo hlavní sklizeň pěstovat jinou, méně náročnou plodinu. Kromě toho s rostoucí poptávkou po technických plodinách docházelo ke stále větší diverzifikaci pěstovaných plodin a rozšiřování chovu bource morušového, který byl obzvláště náročný na správně načasované zacházení. Zmínky o důležitosti plánování proto najdeme v mnoha zemědělských spisech. Nutnost plánovat ovšem pramenila především z nezemědělských přivýdělků. Jak domácí přivýdělkyně, ta práce mimo domov vyžadovala pečlivou přípravu. V prvním případě musela rodina spočítat, kolik jak velkou část dne kolika svých členů může vyhradit rukodělné výrobě, a podle toho dohodnout s obchodníkem množství vstupního materiálu, jež pro výrobu odebere. V případě výdělku mimo domov musela rodina plánovat dlouhodobě v řádu měsíců až let. Smith na základě analýzy pracovního deníku jedné rolnické rodiny na sklonku období Tokugawa uvádí, že jen 15,7% dní v roce se věnovala téže činnosti jako předchozí den.⁷⁹ Při takovéto variabilitě vykonávaných činností byl proto pečlivý time management pro rolníka nezbytností. Nejde sice o striktní podřízení hodinám jako v dnešní společnosti, ale i tak musel mít rolník sice ne přesnou, ale určitě alespoň rámcovou představu o úkonech, které bude kdy vykonávat.

Povinná školní docházka, zavedení všeobecné branné povinnosti, rozvoj železnice a práce „od – do“ v lehkém průmyslu nutnost plánovat ještě prohloubila, ovšem celkově lze tvrdit, že příchod hodinek život rolníků nijak radikálně nezměnil.

3.4 Zemědělství a přivýdělkyně jako institucionální struktura

Zemědělský systém popsany v podkapitolách 3.1 – 3.3 se stal základem specifického uspořádání pracovního trhu v moderním období. Ten představuje institucionální strukturu stojící na dvou pilířích: zemědělství a přivýdělcích v tradičním, polotradičním a lehkém průmyslu.

Základní schéma je následující: třígenerační rolnická rodina za použití relativně malého množství kapitálu a naopak velkého množství práce pěstuje rýži, proso a další plodiny, které sama konzumuje, odvádí jako daň a přebytek prodává. Kromě toho pěstuje technické

⁷⁹ Tamtéž, s. 210.

plodiny vyjmenované v podkapitole 3.3.1. Část z nich prodává, část zpracovává. Na této činnosti se podílejí všichni členové domácnosti. Tuto činnost rodina doplňuje dvěma druhy přivýdělků: krátkodobými a dlouhodobými. Krátkodobé rodina vykonává v místě bydliště: jednak po večerech po dokončení zemědělských prací, jednak v obdobích, kdy je na polích méně práce (農閑期 *nókanki*). V tomto období může rodina nejen věnovat přivýdělku větší část dne než obvykle, ale protože na poli není třeba tolik rukou, může si dovolit vyčlenit jednoho či dva členy výhradně na vedlejší činnost. Dlouhodobé přivýdělky realizuje vysláním některého svého člena na dobu několika měsíců až let za prací mimo vesnici. Tímto členem byli v první polovině moderního období především svobodní mladší bratři, kteří docházeli do velkých měst (což dokládá silný převis mužské populace nad ženskou v Edu) či na průmyslový venkov v jejich blízkosti. V období Meidži však výrazně přibývá i svobodných dcer, které po zbytek moderního období tvoří v rámci pracovní migrace důležitou skupinu. To dokládá např. známý výzkum Situace dělnictva (職工事情 *šokkó džidžó*), který si nechala roku 1900 vypracovat vláda jako podklad pro přípravu Továrního zákona. Situace dělnictva popisuje deset průmyslových odvětví, z nichž u šesti výrazně převažují ženy nad muži.⁸⁰ Několikaměsíční absenci z domova umožňuje těmto členům rodiny mimo jiné technologický pokrok zmíněný v podkapitole 3.3.1. Ten nejenže a) umožnil vykonávat lidskou silou činnosti, na něž byla dříve nutná síla tažných zvířat a b) snížil počet potřebných osob, čímž umožnil vznik malé třígenerační rodiny, ale také c) obecně snížil množství požadované energie na vstupu, čímž umožňuje nově některé činnosti přenechat prarodičům či naopak dětem. To uvolnilo ruce některým dospělým členům domácnosti. Rodina i nadále zůstávala vystavena silnému vlivu komunity, která mohla do značné míry disponovat jejím časem, což občas rodině způsobovalo problémy. Tyto problémy však byly menší, než by se na první pohled mohlo zdát; celá komunita totiž byla součástí stejné produkční oblasti a měla tak v tomto ohledu shodné zájmy. Oba druhy přivýdělků byly realizovatelné jedině v malé rodině; velká rodina neměla pro udržení takto vydělaných prostředků dostatečné páky.

Až na zlomek pracovního trhu představovanou těžkým a vojenským průmyslem, bankovníctvím a obchodními společnostmi z koncernů *zaibacu* (財閥) lze říci, že charakter

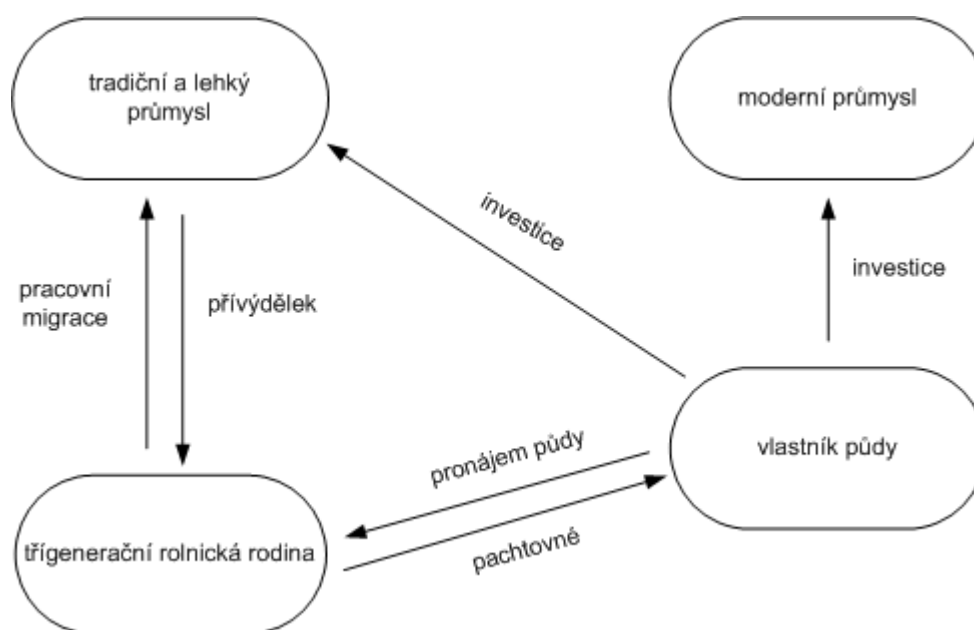
⁸⁰ *Šokkó džidžó (džó)*. Tokio: Iwanami šoten, 1998. ISBN 4-00-381001-5. *Šokkó džidžó (čú)*. Tokio: Iwanami šoten, 1998. ISBN 4-00-381002-3. *Šokkó džidžó (ge)*. Tokio: Iwanami šoten, 1998. ISBN 4-00-381003-1.

japonského pracovního trhu v moderním období byl daný systémem zemědělské výroby kombinované s přivýdělků. Na význam přivýdělků upozornil na začátku 50. let Ókóči Kazuo, jež nazývá japonský pracovní trh „gastarbeiterským“ (出稼ぎ型 *dekasegi gata*).⁸¹ Přivýdělků a kapitálově málo intenzivní zemědělství jsou dvěma stranami jedné mince – jinými slovy jsou vzájemně institucionálně komplementární. Rolnická rodina vzhledem k omezenému rozsahu půdy nemohla svůj příjem vylepšovat intenzivnější kapitalizací; kvůli daňovému systému k tomu ostatně ani neměla motivaci. Pro zvýšení své životní úrovně tak byla odkázána na nezemědělský příjem, který nabízel průmysl a částečně služby. Tradiční, polotradiční a lehký průmysl nebyl náročný na lidský kapitál, proto se nesnažil zajistit si drahou pracovní sílu v podobě kmenových zaměstnanců (本工 *honkó*) tak jako později těžký průmysl, ale spokojil se s touto levnou „rychloobrátkovou“ pracovní silou.⁸² I poté, co počátkem období Meidži padla administrativní omezení pohybu osob, bránila nevyvinutost moderních odvětví a malá poptávka tradičního a lehkého průmyslu po stabilní kmenové pracovní síle rolnictvu v opuštění zemědělství a usazení se ve městech (挙家離村 *kjokarison*). To způsobovalo vysokou poptávku po půdě, která i po reformách na začátku období Meidži udržovala pachtovné na vysoké úrovni a znamenala vysoké příjmy pro (parazitické) držitele půdy. Nutnost platit vysoké pachtovné jen podtrhovala potřebu dodatečného příjmu z přivýdělků pro doplnění rodinného rozpočtu (家計補完的收入 *kakei hokanteki šúnjú*). Soustředěním prostředků do rukou vlastníků půdy probíhala akumulace kapitálu, na níž stál jak tradiční, tak moderní průmysl. Tuto institucionální strukturu zachycuje následující diagram.

⁸¹ ÓKÓČI, Kazuo. *Róši kankei ron no šiteki hatten (šakai seisaku ronšú 2)*, s. 159-160. Tokio: Júhikaku, 1972. ISBN 4-641-07413-5.

⁸² Ani v těžkém průmyslu však není náročnost na lidský kapitál univerzálně platná, jak dokládá hojně využívání nestandardních zaměstnanců.

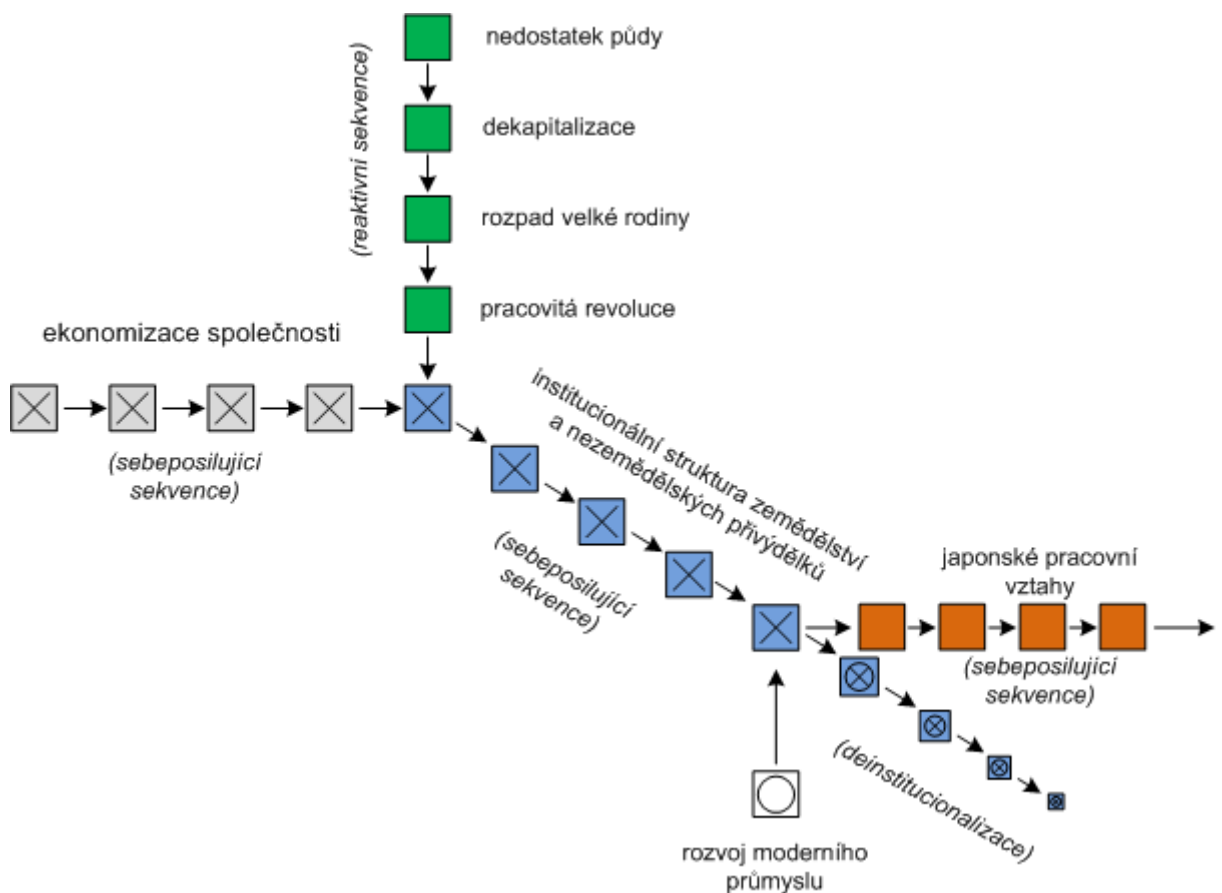
Diagram 2: Zemědělsko-privýdělková institucionální struktura

Vznik této institucionální struktury lze pomocí teorie závislosti na minulém vývoji vysvětlit následujícím způsobem. 1) Postupující ekonomizace společnosti (sebeposilující sekvence) vyvolává v Edo, Kjótu a Ósace, ale i menších lokálních městech silící poptávku po spotřebním zboží, která vyvolává stále silnější nutnost nezemědělské produkce. 2) Tokugawský režim administrativně omezuje mobilitu; je sice možné, aby se jednotlivec přesunul na pár měsíců do města za prací, ovšem celkově systém počítá s bezpodmínečným připoutáním rolnictva k půdě, proto definitivní přesun celé rodiny není prakticky možný. Rolnictvo tak nemá jinou možnost, než i za cenu pachtu zůstat ve vesnici, což vede k rozdrobenosti půdy, dekapitalizaci a pracovitě revoluci (reaktivní sekvence). 3) Konjunkce obou sekvencí vyvolává vznik institucionální struktury zemědělství a přivýdělků: hlavní část zbožní výroby začala být realizována nikoli ve městech v blízkosti spotřeby a za použití stále námezdni pracovní síly, ale jako doplněk zemědělské výroby na vesnici. Tato struktura se funkcionálně reprodukuje a vytváří řadu komplementárních institucí („strategické produkční regiony“ 産地 *sanči*, organizovaný nábor na dálku skrz prostředníky ve vesnici atd.). 4) Tato reprodukce pokračuje až do bodu, kdy přichází externí šok v podobě rozvoje moderního průmyslu. O externím šoku lze mluvit proto, že systém výroby vyznačující se vysokou pracovní a nízkou kapitálovou náročností šel v podstatě proti vývoji, který ve Velké Británii vedl k průmyslové revoluci. Nelze se tedy domnívat, že těžký průmysl, vyznačující se naopak

vysokou kapitálovou a nízkou pracovní náročností, by se v Japonsku býval sám od sebe vyvinul. 5) Tento externí šok spouští deinstitucionalizaci této struktury a zároveň vyvolává vznik nové sebezsilující sekvence: japonských pracovních vztahů. Nepochází však k okamžitému rozpadu zemědělsko-přivýdělkové struktury a jejímu nahrazení strukturou japonských pracovních vztahů. Oslabování první a posilování druhé je postupným procesem, který vrcholí v období poválečného hospodářského zázraku. Navíc institucionální struktura japonských pracovních vztahů v sobě nese silný prvek zemědělsko-přivýdělkové struktury: nestandardní zaměstnání vyznačující se stejnými rysy jako přivýdělky mimo domov – dočasností, nestabilitou, finanční nenáročností a flexibilitou pro zaměstnavatele. Tento vývoj schematicky zachycuje následující diagram.

Diagram 3: Vývoj struktury z pohledu teorie závislosti na minulém vývoji

4 Rolnická rodina a nezemědělské přivýdělky

Po celé období Edo bylo zemědělství (přesněji pěstování rýže) jedinou činností, již směli rolníci – tedy osoby zařazené pod *nó* (農) v hierarchickém systému *šinókóšó* – oficiálně vykonávat. Tento původně konfuciánský koncept z Letopisů jara a podzimu (春秋 čínsky *čchun čchiou*, japonsky *šundžú*) byl do Japonska importován a povýšen na oficiální ideologii na počátku vlády Tokugawů, více než dva tisíce let poté, co jej Konfucius zaznamenal. Tou dobou představovalo obdělávání půdy pro vesnické obyvatelstvo jedinou možnost obživy. Přes dílčí technologická zlepšení a jistou míru ekonomizace společnosti byl život na venkově velmi podobný tomu, který vedli vesničané po staletí od příchodu zemědělství v období Jajoi. Počátkem 18. století však byla povinnost věnovat se pouze pěstování rýže jasným anachronismem: jak jsem popsal v podkapitole 3.4, na jedné straně sílící poptávka z měst a na druhé straně nemožnost opustit vesnici způsobují, že do života rolníků proniká zbožní výroba v podobě doplňkové činnosti k zemědělství.

V minulé kapitole jsem se zabýval organizací rolnické rodiny a vesnickou komunitou, jež představovala rámec, v němž byla rodina ukotvena. Na závěr jsem za pomoci institucionální teorie popsal vznik a charakter institucionální struktury zemědělství a nezemědělských přivýdělků, která po celé moderní období tvořila základ japonského pracovního trhu. V této kapitole se zaměřím na nezemědělské přivýdělky jakožto druhou složku této institucionální struktury. Nejprve je pomocí dvojí klasifikace rozdělím na pět typů; následně z každého vyberu reprezentativní odvětví, na němž daný typ charakterizují.

4.1 Klasifikace nezemědělské činnosti

Přivýdělky mimo zemědělství můžeme klasifikovat dvěma způsoby: podle místa, kde se odehrávají, a podle druhu používané technologie.

4.1.1 Klasifikace podle místa činnosti

Jak jsem předeslal v podkapitole 3.4, přivýdělky se mohou odehrávat buď doma (rozptýlená manufaktura), nebo mimo domov (soustředěná manufaktura, továrna a služby). V případě práce doma vyhrazuje rodina této činnosti část času některých svých členů. Počet

členů a čas věnovaný přivýdělků je silně variabilní – v některých případech se všichni členové rodiny věnují přivýdělků na „plný úvazek“. Podíl nezemědělské činnosti výrazně klesá v době setby a sklizně (農繁期 *nóhanki*), ale ani tehdy přivýdělků z života rodiny nemizí.

Druhým případem je práce mimo domov – buď v soustředěné manufaktuře (工場制手工業 *kódžósei šukógjó*), továrně využívající moderní technologii (工場制機械工業 *kódžósei kikái kógjó*) nebo ve službách. Doba služby se většinou pohybovala v řádu měsíců a často, i když ne vždy, byla zajišťována přes prostředníka. Po celou dobu bydlel zpravidla dotyčný u zaměstnavatele – jen výjimečně bylo k vidění zaměstnání v docházkové vzdálenosti od bydliště.

V hospodářských dějinách je obecně soustředěná manufaktura (a samozřejmě i moderní továrna) považována za vyšší stupeň vývoje rozptýlené manufaktury. V moderním Japonsku obě formy existovaly souběžně a velmi často se doplňovaly, ovšem dlouhodobě lze přechod od práce doma k práci venku pozorovat.

4.1.2 Klasifikace podle používané technologie

Druhým způsobem klasifikace je členění podle druhu používané technologie. Na jejím základě je možno přivýdělků rozdělit do tří kategorií: na tradiční, polotradiční a moderní.

Tradiční odvětví definuje Nakamura následovně: „Odvětví zabývající se výrobou a distribucí tradičního zboží existujícího od předmoderního období, případně poskytováním služeb; v širším smyslu zahrnují i zemědělství, lesnictví a rybolov, v užším nikoli. Jedná se o malovýrobu založenou především na práci rodiny, někdy na malém množství námezdní práce.“⁸³ Moderní odvětví jsou opakem tradičních: jde o výrobu založenou na importované technologii, organizovanou podle západního vzoru a závislou na námezdní práci. Jakýsi mezistupeň mezi těmito dvěma kategoriemi tvoří polotradiční odvětví. Jde o odvětví, která částečně převzala západní technologii, ovšem organizací práce mají blíže k tradičním odvětvím. V zásadě je lze chápat jako aktualizaci tradičních odvětví – jejich přizpůsobení nově se objevivší technologii.

⁸³ NAKAMURA, Takafusa. *Meidži taišó ki no keizai*, s. 177. Tokio: Tókjó daigaku šuppankai, 1985. ISBN 4-13-041027-X.

4.1.3 Pět typů přivýdělku

Kombinací obou uvedených způsobů klasifikace dostaneme celkem šest typů přivýdělku, z nichž však jeden ve skutečnosti neexistuje. Typologii shrnuje tabulka 4.

Tabulka 4: Typologie přivýdělků

	tradiční	polotradiční	moderní
doma	1	3	
venku	2	4	5

- 1) Domácí práce v tradičních odvětvích je k vidění ve všech oblastech po celé moderní období. Typickým příkladem je předení a tkání, výroba svíček, sítinových kobereců atd.
- 2) Práci v tradičních odvětvích mimo domov představovala výroba složitějších potravin jako sójová omáčka či alkoholické nápoje, výpomoc při pěstování technických plodin či služebné.
- 3) Domácí práci v polotradičních odvětvích jsou například výroba kartonových krabic či obalů na zápalky.
- 4) Mimo domov se za výdělkem v polotradičních odvětvích docházelo zejména do uhelných dolů.
- 5) Práce v moderních odvětvích se vzhledem k vysoké kapitálové náročnosti odehrávala výhradně v továrnách. Jejimi hlavními představiteli jsou dvě nejdůležitější odvětví druhé poloviny moderního období: bavlnářský a hedvábnický přádelnický průmysl. Spolu s rozvojem těžkého průmyslu se k nim pak přidává nestandardní zaměstnání v ocelárnách, loděnicích atd.

Od počátku moderního období existovaly první dva typy přivýdělků; od poloviny moderního období se k nim přidávají zbylé tři a všech pět typů tak funguje souběžně. Zajímavostí je, že některé výrobky byly vyráběny v několika těchto kategoriích zároveň. Příkladem je výroba hedvábné příze, která probíhala ručně doma (座繰製糸 *zaguri seiši*),

v polotradičních manufakturách na strojích *garabó* (ガラ紡) a konečně v moderních továrnách (器械製糸 *kikai seiši*).

Kvůli chybějícím údajům a změnám v průběhu moderního období nelze určit, jaké množství osob se v jeho jednotlivých částech věnovalo práci v té které kategorii. Obecně však můžeme tvrdit, že dlouhodobým trendem byl nárůst podílu práce mimo domov. Obzvlášť v letech po otevření Japonska a příchodu západní technologie je tento vývoj jasně patrný. Ve zbytku kapitoly se proto budu nejprve zabývat prací doma a později přejdu k práci venku.

4.2 Domácí přivýdělky

4.2.1 Organizace a význam domácích přivýdělků

Domácí přivýdělky se odehrávaly v režii obchodníků *ton'ja* (問屋),⁸⁴ podle kterých se tato forma výroby v japonštině nazývá (問屋制家内工業 *ton'ja sei kanai kógjó*). Obchodníci *ton'ja* od rolníků nejen odebírali hotové výrobky, ale často jim i dodávali suroviny pro výrobu a někdy i půjčovali (pronajímali) potřebné nástroje. Obchodníci se specializovali na jednotlivé oblasti (産地 *sanči*) sestávající řádově z jednotek až desítek sousedních vesnic, jejichž obyvatelé se věnovali výrobě daného produktu. Jeho rozšíření v příslušné oblasti lze též vysvětlit institucionální teorií – jakmile se někde výroba daného produktu objevila (ať již díky dobrým přírodním podmínkám, relativní blízkosti poptávky či čistě náhodou), byl pro obyvatele vesnice a posléze i širšího okolí kvůli relativně nízkým transakčním nákladům právě tento produkt nejrationálnější volbou. Známé výrobky z oblastí s dlouhou tradicí (特産品 *tokusanhin*) se postupem času staly žádanými obchodními značkami. Řada dodnes známých produktů typu „X z Y“ má původ právě v období Edo – příkladem budiž lakované zboží z Wadžimy na poloostrově Noto (輪島塗 *wadžimanuri*).

Realizaci domácích přivýdělků výrazně napomohly svíčky (和蠟燭 *warósoku*). Ty se v Japonsku sice používaly již od období Nara, ale dovolit si je mohly jen vyšší vrsty: dvorská, později i vojenská šlechta a bohatí obchodníci. S postupující ekonomizací vzrostla v období

⁸⁴ Čtení *ton'ja* se používalo v Edu (Tokiu); mimo něj bylo častější čtení *toija*.

Edo poptávka po svíčkách i mezi prostým lidem. V důsledku tohoto růstu poptávky se rozšířilo pěstování škumpy lakové (燧の木 *haze no ki*), z jejíchž plodů se vyráběl vosk. Svíčky způsobily v životě vesničanů malou revoluci. V dřívějších dobách nebylo po západu slunce prakticky možno nic dělat; svíčky tak prodloužily den o několik hodin; tento čas mohl být z větší části investován právě do přivýdělku.

Představu o nepostradatelnosti domácích přivýdělků si můžeme udělat z výpočtu Jokojamy Gennosukeho, jenž ve svých postřezích ze života vesničanů v prefektuře Tojama (富山) v roce 1896 odhaduje, že z ročního příjmu rolnické rodiny tvoří domácí přivýdělek třetinu (24 jenů z celkových 74).⁸⁵ Domácí přivýdělky byly doménou žen. Do rozvoje moderního bavlnářského a hedvábnického průmyslu byly v podstatě základní náplní jejich života. O jeho významu pro rodinu svědčí následující Jokojamův popis. „Stejně jako v Ašiu či Kirjú, i v Tojamě v okresech Imizu či Šimoniikawa představuje pro dívky tkaní hlavní uplatnění ve společnosti. Střední a vyšší třídy se sice věnují vyšívání, ale chudina dbá při výchově dcer víc na to, aby se pořádně věnovaly tkaní, než na čtení, psaní a počítání, ba i než na dobré mravy.“⁸⁶ Samozřejmě i poté, co se rozšířily přivýdělky v moderních odvětvích, zůstaly domácí práce důležitou složkou života žen, protože je šlo vykonávat během výchovy dětí, jak napovídá následující popis. „Otec šel odtrpět práci na panských polích a matka se zatím, poslouchajíc dětský pláč, unavuje pletením koberců. O jejich utrpení si potichu šeptá potok před domem.“⁸⁷ Zboží vyráběného tímto způsobem je nepřeberné množství. Jen namátkou: cigarety, krabičky od zápalek, deštníky, kartáče, ponožky *tabi*, pásky na dřeváky *geta*, pouzdra na knihy, kapesníky, vějíře, slaměné boty atd. V této kapitole blíže představím tkaní bavlněné příze jako typický příklad domácích přivýdělků.

4.2.2 Tkaní jako příklad domácího přivýdělku

Bavlna (木綿 *momen*) se do Japonska krátce dostala již v období Heian, ale její pěstování se neuchytilo. Až do 16. století tak zůstalo Japonsko odkázáno na import z Koreje a Číny. Tato importovaná bavlna měla punc luxusního zboží. V období válčících států

⁸⁵ JOKOJAMA, s. 308.

⁸⁶ Tamtéž, s. 306.

⁸⁷ Tamtéž, s. 307.

zdomácňuje její pěstování postupně po celé zemi a bavlna začíná doplňovat a nahrazovat do té doby používané konopí (麻 *asa*). Do poloviny 17. století si bavlna vydobyla neotřesitelnou pozici v japonském odívání. O jejím významu svědčí fakt, že ve svém nařízení z roku 1649 (慶安御触書 *keian ofuregaki*) šógunát explicitně zakazuje, aby se rolníci odívali do čehokoli mimo konopí a bavlny.⁸⁸

Pěstování bavlny se nejprve rozšířilo v oblasti Kinai okolo tehdejšího hlavního obchodní uzlu – Ósaky. Abe Takeši uvádí, že více než polovina produkčních oblastí *sanči* vzniklých do konce 17. století se nacházela v oblastech Kinki a Tókai (東海).⁸⁹ Jakmile od 18. století ekonomicky nastupuje Edo jako nejen spotřební, ale i produkční uzel, objevují se v jeho okolí nové produkční oblasti, které svou produkci dodávají nikoli do Ósaky, ale přímo do Eda. Bavlnářský průmysl má obecně tři fáze: pěstování bavlny, výrobu bavlněné příze a tkaní. Konečným produktem je tkanina, která se následně dodává výrobcí oděvů. V jednotlivých produkčních oblastech panovaly velké rozdíly v objemu práce, který obchodník zadával jednotlivým rodinám. Abe uvádí následující tři typy výroby:⁹⁰

- Výkupní systém (買入制 *kaiiresei*). Mezi obchodníkem a rolníkem je volný vztah: rolnická rodina si sama obstarává surovou bavlnu (většinou vlastní produkcí), ze které na vlastních nástrojích vytváří tkaninu. Hotovou tkaninu pak prodává obchodníkům.
- Výměnný systém (綿替 *watagae*). Obchodník dodává rolníkovi surovou bavlnu a odebírá od něho hotovou tkaninu, z níž část rolníkovi zůstává jako odměna. Jde tedy o platbu v naturáliích, jež pak rolník na vlastní riziko zpeněžuje.
- Faktorský systém (出機 *debata*). Obchodník dodává rolníkovi hotovou přízi a pronajímá mu tkalcovský stav. Hotovou tkaninu poté od rolníka odebírá a vyplácí mu odměnu.

⁸⁸ Tokugawa kinreikó, s. 244. Tokio: Šihóšó, 1894-1895. Dostupné online na [http://kindai.da.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/787015].

⁸⁹ ABE, Takeshi. *The Development of Japanese Cotton Weaving Industry in Edo Period*, s. 15. Příspěvek na konferenci GEHN Cotton Research Project Conference. Padova, 2005. Dostupné online na [http://www2.lse.ac.uk/economicHistory/Research/GEHN/GEHNPdf/ABEPadua.pdf].

⁹⁰ Tamtéž, s. 7.

Do organizace výrobního procesu promlouvaly jednak cechy *kabunakama* (株仲間), které byly oprávněny vykonávat určitou činnost v rámci výrobního procesu a jejichž pravomoci se často překrývaly, a jednotlivá knížectví, jež se snažila zajistit si příjmy z bavlnářského průmyslu jeho monopolizací (反専売制 *han senbaisei*). Situace se proto lišila místo od místa a celkový obraz je nejasný, ovšem obecně lze výkupní systém požadovat za nejstarší a faktorský naopak za nejrozvinutější. První dva systémy se používaly převážně pro výrobu nebarvené tkaniny a rodina v nich používala relativně jednoduché tkalcovské stavy *džibata* (地機). Naopak třetí, faktorský systém byl nejpokročilejší metodou vhodnou ke zpracování větších objemů příze. Obchodník často dodával rodině obarvenou přízi a půjčoval jí relativně složité tkalcovské stavy *takabata* (高機). Z faktorského systému vyrostla v 80. letech 19. století dominantní forma tkalcovské výroby v posledních desetiletích moderního období – tzv. námezdní tkaní (賃機 *činbata*). Import příze a vznik moderních přádelnických továren vybavených západní technologií znamenal širokou dostupnost levné strojové příze. Obchodníci *ton'ja* tuto přízi odebírali a stejně jako v případě faktorského systému ji spolu s tkalcovským stavem dodávali rodinám v produkčních oblastech. Od těch pak vybírali proti mzdě hotovou tkaninu. Tato strojová příze se rychle rozšířila namísto původní domácí příze. Z Jokojamových zápisků je patrné, jak strojová příze, kterou nazývá „přádelnická bavlna“ (紡績木綿 *bóseki momen*), vytlačovala přízi původní (地木綿 *džimomen*). Jokojama naříká: „Celkově je dnes ve srovnání s minulostí méně tkaní za méně peněz. Jaký vliv to má na rolnické rodiny!“⁹¹ Námezdní tkaní se udrželo po celý zbytek moderního období, dokonce i poté, co v době okolo rusko-japonské války začaly při přádelnách vznikat tkalcovny (兼営織布工場 *ken'ei šokufu kódzó*). Strojová tkanina, vyráběná ze strojově předené široké příze (広幅 *hirohaba*), byla totiž vhodná pouze pro výrobu oděvů západního střihu, po nichž byla poptávka v podstatě jen ze strany armády. Naproti tomu japonské oděvy vyžadovaly ručně vyráběnou tkaninu z úzké příze (小幅 *kohaba*). Na trhu tak bylo místo pro obě formy tkaní.

Po celé moderní období tak bylo k vidění tkaní jako domácí přivýdělek. V bavlnářských oblastech představovalo nejen zásadní zdroj příjmů, ale i hlavní příspěvek

⁹¹ JOKOJAMA, s. 305.

žen k chodu rodiny. Jeho důležitost jen podtrhuje fakt, že se mu věnovaly i okrajové elementy japonské společnosti: diskriminovaní vyvrženci *eta* a *hinin* (dohromady 被差別部落民 *hisabecu burakumin*) a korejští imigranti (在日朝鮮人 *zainiči čósendžin*).⁹² Výnosnosti tkaní (a obecně všech domácích přivýdělků) zasadil ránu rozvoj moderního průmyslu, ovšem nezlikvidoval jej. Napomohl však obecnému trendu přechodu od přivýdělků doma k přivýdělkům venku. Domácí práce zůstaly redukovány na činnost matek a starších členů domácnosti, zatímco pro mladší členy se stalo standardem docházet do moderních továren.

4.3 Přivýdělky mimo domov

4.3.1 Systém práce mimo domov

Práce mimo domov představovala druhou velkou skupinu přivýdělků. Její počátky jsou spojené s rozpadem velké rodiny, během něhož mizí dlouhodobí dědiční sloužící *fudai* a poddaní rolníci *nago* (viz podkapitola 3.2.1). Ty postupně nahrazují krátkodobější formy výpomoci. „Krátkodobější“ může sice znamenat roky, ovšem na rozdíl od sloužících v tradiční velké rodině nejsou integrální součástí - majetkem – rodiny. V tradiční zemědělské výrobě byli pomocníci k vidění zřídka; mnohem častěji je zaměstnávali pěstitelé technických plodin (viz kapitola 3.3.1) a výrobci luxusního zboží. Dalšími zaměstnavateli byly obchodnické rodiny (商家 *šóka*) či doly. Dívčám se pak nabízela možnost pracovat jako sloužící v hostincích či obecně lepších rodinách, a především v textilním průmyslu.

Práce mimo domov hrála v části Japonska významnou úlohu již v polovině 18. století. Hayami Akira ve své analýze matriky vesnice Nišidžó (西城) ve středním Japonsku (dnešní 大垣 Ógaki) uvádí, že v roce 1780 mělo okolo třetiny obyvatel zkušenost s prací mimo vesnici; pachtýři přitom měli zhruba o třetinu větší podíl než vlastníci. O osmdesát let později měla zkušenost s prací venku zhruba polovina obyvatel.⁹³ Tento nárůst odpovídá celkovému trendu přechodu od domácích prací k přivýdělkům mimo domov. Dynamiku tohoto přechodu

⁹² MINAMI, Norifumi. *Šówa šoki no nišidžin kigjó ni okeru hisabecu burakumin to zainiči čósendžin wo meguru josacuteki kósacu*. Publikováno v Ricumeikan čirigaku č. 21 (2009), s. 89-96. ISSN 0915-5937.

⁹³ HAYAMI, Akira. *Rural Migration and Fertility in Tokugawa Japan: The Village of Nishijo, 1773-1868*, s. 116. Publikováno v HANLEY, Susan B., WOLF, Arthur P. a spol. *Family and Population in East Asian History*, s. 110-132. Stanford: Stanford University Press, 1985. ISBN 0-8047-1232-8.

urychlil vývoj v období Meidži: moderní průmyslu nabídl nové možnosti práce mimo domov a zároveň relativně snížil atraktivitu domácí práce. Nesmíme zapomínat ani na impulz, který přinesly reformy Meidži tradičním odvětvím: do konce 70. let například vzrostl počet továren na sake na 30 000 (výchozí počet není znám, ale pravděpodobně se jednalo o řádově menší číslo).⁹⁴ Mimo to přinesla mnoho pracovních příležitostí kolonizace ostrova Hokkaidó – jednak v souvislosti s importem západního zemědělství a chovu dobytka, ale i v tradičním pěstování rýže a rybolovu.

Následující popis situace v Tojamě z pera Jokojamy Gennosukeho podává plastický obraz cestování za přivýdělkem v 90. letech 19. století. „Slyšel jsem, že letos odjelo z přístavu Fušiki na dva tisíce lidí za výdělkem na Hokkaidó. Byli mezi nimi rybáři, dřevorubci i nezaměstnaní, ovšem nejvíce bylo rolníků. Přidáme-li k tomu další, kteří odpluli z přístavů Iwase a Uozu, a ty, kteří odešli do Šinšú, Hidy a dolů Ašio, počet se zdvojnásobí. Další odcházejí od zimy do jara či od půli léta do podzimu, v době, kdy je na poli klid. Přesně stejně jako ruští rolníci, kteří žijí z obdělávání půdy a aby zvládli platit daně, na podzim odejdou do města a pracují v továrnách, odkud se další rok na jaře vrací. Jiní odcházejí na rok či dva, aby v Hidě či Ašiu dělali v dolech horníky či pomocníky. Do Gunmy a Šinšú se chodí za pěstováním čaje a obilí nebo výpomoc s chovem bource morušového. Kdo jde na Hokkaidó, obdělává pole, nebo v případě rybářů loví tichomořské sledě. Co asi v srdci cítí, když stojí v přístavu a chystají se opustit rodnou hroudu?“⁹⁵

Přivýdělků mimo rodnou vesnici byly součástí japonského pracovního trhu od počátku moderního období. Budeme-li brát poddané ve středověké velké rodině za jejich přímé předchůdce, lze zvyk docházet za výdělkem mimo vesnici vystopovat ještě hlouběji v historii. Jak ale podotýká Patricia Tsurumi, při cestě za výdělkem v období Edo rolník jen málokdy opustil svůj okres, tím méně pak knížectví.⁹⁶ Oproti tomu v období Meidži přivýdělků mimo vesnici nejen přibýlo, ale výrazně se i prodloužily vzdálenosti, které při cestě za prací rolníci překonávali. V následujících dvou podkapitolách blíže pojednám o výpomoci v tradičním

⁹⁴ NAKAMURA, s. 182.

⁹⁵ JOKOJAMA, s. 311.

⁹⁶ TSURUMI, s. 191.

průmyslu (především mužská činnost) a moderním textilním průmyslu (především ženská činnost).

4.3.2 Pomocníci a služebné

Z hlediska pracovní síly přinesl rozpad velké rodiny nahrazení stálé pracovní síly dočasnou. Společensky podřízené sloužící *fudai* nebyla rodina schopna adekvátně vytížit, proto se jich postupně zbavovala. Místo nich začínala využívat flexibilnější výpomoc v řádu měsíců až let, která nepředstavovala z hlediska podzaměstnanosti takovou zátěž. Tato pracovní síla byla stejně jako dříve nazývána v případě muže *genan* (下男) a v případě ženy *gedžo* (下女), dohromady pak *genin* (下人) – doslova podřízené osoby. Tato označení se užívala i jako obecné označení dlouhodobých sloužících ve velké rodině; pro odlišení obou kategorií se proto často pro dočasnou výpomoc užívá novější označení *hókónin* (奉公人), které můžeme přeložit jako služebník, pomocník, tovaryš či učeň.⁹⁷ Zde budu dočasnou pracovní sílu označovat pomocník (muž) a služebná (žena).

Hlavní část poptávky po pomocnících pocházela od bohatých rolníků *gónó* věnujících se pěstování a zpracování technických plodin či chovu bource morušového. Další velkou kategorií byli výrobci luxusních potravin jako čaj, sójová omáčka a sake. Produkce především druhých dvou jmenovaných patřila mezi nejnáročnější odvětví tradičního průmyslu. Jejich výroba vyžaduje relativně velkou kapitálovou vybavenost (a tedy i dostatek půdy), dostatek pracovní síly a dostatek času: při výrobě obou je třeba nechat během několika dnů až týdnů vykvasit směs, která se poté po dobu několika týdnů nechává fermentovat. Řádově výroba trvá měsíce a v po celé moderní období se koncentrovala do zimních měsíců.⁹⁸ Sójovou omáčku i sake vyráběli sládci (杜氏 *tódži*) z řad bohatých rolníků, kteří se přes rok věnovali zemědělství a v zimních měsících za použití námezdní práce vařili. Služebné byly najímány především bohatými obchodnickými rodinami, kterým se staraly o domácnost. Takové dívky

⁹⁷ Označení *hókónin* se však rozhodně nepoužívá univerzálně. Jokojama ještě v 90. letech 19. století označuje tyto osoby výhradně jako *genin*.

⁹⁸ Toto platí především v případě sake. To se až do poloviny 17. století vyrábělo celoročně (四季醸造 *šiki džózó*), ovšem od poloviny 17. století začal šógunát jeho prostřednictvím regulovat množství rýže na trhu. Byl-li rýže nedostatek, zakázal výrobu nezimních druhů, při dostatku rýže ji naopak povolil. Opakované zákazy a jejich rušení způsobily, že pouze zimní výroba (寒造り *kanzukuri*) přežila. K návratu k celoroční výrobě dochází až okolo 30. let 20. století.

se nazývaly *džoču* (女中), *kaseifu* (家政婦) či *otecudaisan* (お手伝いさん). Dalším zdrojem práce byly hostince, kterých přibývalo s rozvojem cest a cestování.

Pomocníci jako dočasná pracovní síla byli oproti celoživotním sloužícím novou kategorií, ovšem mezi oběma nelze vytyčit jasnou dělicí čáru. Pomocníci se z kategorie celoživotních sloužících vydělovali postupně. Smith ilustruje tento proces rozdělením pomocníků do následujících tří kategorií podle těsnosti vztahu se zaměstnavatelem.⁹⁹

1) Pomocník vyslaný k zaměstnavateli oproti půjčce. Tato kategorie má svou povahou blíže k celoživotním sloužícím než k námezdní práci. Zaměstnavatel poskytl rodině půjčku a pomocník se tak stal zástavou. Za svou práci nedostával žádnou odměnu, byl však šacen a živen. Po splacení půjčky se vracel k rodině. Lze se domnívat, že půjčka byla koncipována tak, aby reflektovala hodnotu práce pomocníka. Jinými slovy, parametry půjčky byly nastaveny tak, že část se splácela v penězích a část de facto v práci. Protože pomocník nedostával žádnou odměnu, byl plně odkázán na splacení dluhu rodinou; na rozdíl od dřívějších dob však existovala možnost jej splacením „vykoupit“. Celkově má tato forma blízko k celoživotním sloužícím; pro rodinu, která pomocníka vysílala, bylo spíše než přivýdělek motivem snížení počtu hladových úst (口減らし *kučiberaši*).

2) Pomocník vyslaný oproti půjčce, ovšem na rozdíl od prvního případu je rodině po uplynutí sjednané doby část dluhu odpuštěna. Pomocník tedy i v tomto případě plní jak úlohu zástavy, tak pracovní síly, ale ve srovnání s prvním typem je relativní důležitost práce oproti roli zástavy vyšší. Jde v zásadě o „ztržnění“ prvního typu pomocníků.

3) Pomocník vyslaný oproti půjčce, ovšem na rozdíl od prvních dvou typů je rodině po uplynutí smluvené doby dluh odpuštěn v plné výši. Prakticky tedy nejde o půjčku, ale o platbu předem (前払い *maebarai*) – to dokládá i fakt, že tato „půjčka“ se často nazývá služné či odměna (給金 *kjúkin*). Smlouvy postavené na platbě předem, typické například pro textilní průmysl, staví zaměstnavatele nad zaměstnance – Nišinarita je označuje jako „zaměstnavatelskou tyranii“ (雇主専制的 *jatoinuši senseiteki*). V zásadě má však tento typ pomocníků blízko k dnešní představě námezdní práce.

⁹⁹ SMITH (1959), s. 112-116.

Zaměstnání u cizích lidí znamenalo nejen příjem a nižší výdaje pro rodinu, ale zároveň plnilo výchovnou funkci. Tato cesta do světa na zkušenou ukazovala chlapcům těžkosti života a dívky připravovala na roli žen a matek. Představu o tomto sociálním aspektu výpomoci si můžeme udělat z následujících Jokojamových postřehů. „Mezi mladými z rodin pachtýřů a malých vlastníků půdy není téměř žádného, který by nevyrazil ven a zůstal doma obdělávat půdu. Je tomu tak nejen proto, že nechat doma patnáctiletého potomka nevytíženého se neslučuje s úmysly božstev, a nejen proto, že rodina musí doplňovat svůj rozpočet, ale i proto, ale také proto, že vyslat mladého muže do služby je výchovou a krokem k dospělosti. Tak jako lev zkouší své dítě svržením do rokle, tak rolník dává své dítě na pospas d'áblům. Vrátili se, aniž by pracovalo, rodiče jej na jednu stranu přivítají bičem, na druhou stranu jej na základě svých zkušeností poučí o lidskosti, světě a životě a pomohou mu pochopit, že nejednalo správně. Takto se rodí lidé připravení na život ve společnosti. Neboť není snad údělem rolníků trpět při vedení domácnosti a opouštět rodný kraj za výdělkem?“¹⁰⁰

4.3.3 Ženy v moderním textilním průmyslu

Výpomoc v tradičním průmyslu se, především v případě služebných, týká i žen, ovšem stále představuje hlavně převážně mužský svět. V této podkapitole se zaměřím na moderní textilní průmysl, který naopak představoval výhradně ženský svět.

První zkušenosti s moderními (především bavlnářskými) přádelnami získávali Japonci od posledních let šógunátu: knížectví Sacuma (薩摩) založilo za použití britské technologie přádelny v Kagošimě a Ósace (鹿児島紡績所 *kagošima bósekidžo*, 堺紡績所 *sakai bósekidžo*) a z iniciativy soukromého obchodníka s bavlnou Kašimy vznikla přádelna i v Tokiu (鹿島紡績所 *kašima bósekidžo*). Na tyto soukromé iniciativy navazuje po pádu šógunátu meidžiovská vláda, která v zakládání moderních přádelen vidí národní zájem. Pro plánované budování moderního průmyslu (殖産興業 *šokusan kógjó*) totiž nutně potřebovala valuty (外貨 *gaika*) a výroba příze se jevila jako nejschůdnější cesta k jejich zajištění. Hedvábná příze byla jedním z mála produktů, jejichž exportu na západ se dařilo; masová produkce standardizované příze tak mohla objem exportu výrazně zvýšit. Výroba domácí

¹⁰⁰ JOKOJAMA, s. 317.

bavlněné příze naopak mohla zastavit import levné britské příze, která pod nerovnými smlouvami, vnučenými západními mocnostmi šógunátu, do Japonska proudila de facto bez celních překážek. Její nahrazení domácí přízí tak mohlo strategicky důležité valuty ušetřit. Na začátku 70. let vláda za pomoci francouzských expertů buduje hedvábnickou přádelnu v Tomioce v dnešní prefektuře Gunma (富岡製糸場 *tomioka seišidžó*), která vydláždila cestu dalším. Pokud jde o bavlnářský průmysl, vláda se od poloviny 70. let pokoušela stimulovat zakládání přádelen pomocí sponzorování nákupu vřeten či bezplatného rozšiřování know-how. Na úspěch však musela čekat až do roku 1882, kdy „otec japonského kapitalismu“ Šibusawa Eiiči (渋沢栄一) zakládá přádelnu v Ósace (大阪紡績会社 *ósaka bóseki kaiša*), která uspěla díky použití importované indické bavlny namísto méně kvalitní domácí, umístění v dopravním uzlu namísto tradičních produkčních oblastí *sanči*, pětinasobnou velikostí oproti ostatním přádelnám, dvousměnným nepřetržitým provozem atd.

Přádelny představovaly minimálně do 30. let nejdůležitější složku japonského průmyslu a zaměstnávaly obrovské množství továrních dívek (女工 *džokó*). Janet Hunter odhaduje, že v roce 1914 zaměstnával přádelnický průmysl spolu s moderním tkalcovským průmyslem hodně přes milion dívek v situaci, kdy celková populace byla něco přes 40 milionů.¹⁰¹ Zpočátku přádelny experimentovaly se zaměstnáváním dívek z bývalých samurajských rodin, které nejlépe slyšely na nacionalistickou rétoriku „předení pro vlast“, ovšem záhy se těžiště přesunulo ke svobodným dívkám z vesnice. Forma jejich zaměstnávání byla uzpůsobena velkým počtům dívek v jednotlivých přádelnách (řádově stovky až tisíce), ale svou povahou v podstatě kopírovala tradici existujících přívýdělků mimo domov.

Dívky pocházely často z velmi vzdálených vesnic, do kterých je jezdil nabírat podnikový náborář, případně přádelny využívaly místních zprostředkovatelů. Těmi byli často učitelé, bohatí rolníci či jiné vlivné osoby. V každém případě byly jednotlivé přádelny nějakým způsobem napojené na konkrétní oblast – většinou skrze původ majitelů či náboráře. Osobní doporučení v Japonsku odjakživa hrálo (a dodnes ostatně hraje) klíčovou roli při uzavírání pracovních kontraktů. Dívky v přádelnách zpravidla setrvaly okolo dvou až tří let a po návratu se vracely k domácím přívýdělkům či se vdávaly. Věkové rozpětí drtivě většiny

¹⁰¹ HUNTER, s. 45.

dívek se pohybovalo mezi patnácti a třiceti lety. Během svého působení v přádelně bydlely ve firemní ubytovně. Jejich existence představovala hlavní rozdíl přivýdělků v moderních odvětvích oproti odvětvím tradičním, v nichž dotyčný bydlel u rodiny. Vzhledem k mnohonásobně vyšším objemům zaměstnanců byly tyto ubytovny objektivní nutností a najdeme je ve většině moderních a polotradičních odvětví pod názvy jako *naja seido* (納屋制度), *hanba seido* (飯場制度) či *takobeja ródó* (タコ部屋労働). Stejně jako v případě ubytování v rodině v tradičních odvětvích, i v těchto ubytovnách měl nad dívkami zaměstnavatel v podstatě absolutní kontrolu.

Představu o systému náboru a práce dívek z přádelen si můžeme udělat z následujících zásad pro nábor, které uvádí Jokojama. Jde o část skutečná náborová pravidla jisté přádelny z 90. let 19. století, na něž měl náborář ve vesnici dívky lákat a pomocí kterých přesvědčit otce.¹⁰²

- Vybrány mohou být pouze zdravé dívky ve věku od 20 do 35 let.
- Dívky budou zaměstnány po dobu tří let. Při nástupu bude uzavřena smlouva a dívky jsou povinny po sjednanou dobu pracovat, ovšem v případě nevyhnutelných okolností mohou být maximálně na dobu pěti týdnů uvolněny. V takovém případě musí složit kauci ve výši cestovného, která jim bude po návratu vrácena.
- Po uplynutí sjednaných tří let mohou v práci libovolný počet let pokračovat.
- Náplní práce je předení na velkých strojích, proto nejde o příliš namáhavou práci. Během každé dvanáctihodinové směny mohou hodinu odpočívat. Po týdnu se budou střídát v denních a nočních směnách. Dívkám se dostane mnoho volna: neděle, svátky, Nový rok či Obon.
- Dívkám bude proplacena cesta do Ósaky, kde budou ubytovány ve firemní ubytovně, kde jim bude zdarma zapůjčeno povlečení a matrace, stejně jako jídelní náčiní. Stravu zajišťuje kuchyně a bude za ní účtováno 8 senů denně. Učednice mají stravu zdarma; dosáhnou-li 11 senů denně, bude jim za stravu účtováno 6 senů.
- V ubytovně je lázeň, již mohou ráno a večer zdarma užívat.

¹⁰² JOKOJAMA, s. 228-229.

- Jednou měsíčně je v ubytovně kázání. Dále disponuje ubytovna školou, kde se ve volných chvílích mohou dívky cvičit ve čtení a psaní, počítání a vyšívání.
- V ubytovně je lékař, který nemocné dívky kdykoli prohlédne. Léky hradí firma.
- Učednicím nejenže nebude účtována strava, ale měsíčně dostanou 54 senů až 1 jen a jakmile budou schopny plně pracovat, obdrží denně 11 až 33 senů. Dospělé dívky obdrží od začátku mzdu ve výši 11 či 12 senů denně; budou-li vykonávat i další práci, mohou si měsíčně přijít na částku od 5 či 6 jenů až po více než 10 jenů.
- Šikovné a fyzicky zdatné dívky mohou dělat vedoucí pokoje a získat odměnu navíc.

Zbytek pravidel se týká různých odměn při překročení normy, naplnění sjednané doby atd. Na pohled působí tyto zásady exaktně a moderně, ale ve skutečnosti se jedná o pozlátko na povrchu, kterým náboráři dívky lákali. O skutečných podmínkách práce vypovídá, že méně než jedna dívka ze čtyř odpracovala celou sjednanou dobu, přestože se útekem připravovala o nezanedbatelnou zadržovanou část mzdy.¹⁰³ Firmy si navíc často, stejně jako v případě pomocníků z minulé kapitoly, pojišťovaly dívky zálohami či platbou předem, jak dokládá následující pracovní smlouva uveřejněná v Situaci dělnictva.¹⁰⁴

Částka ve výši __ je odměnou za uzavření pracovní smlouvy s přadlenou __ narozenou __. Potvrzují, že jsem __ roku období Meidži obdržel výše uvedenou částku jako odměnu za uzavření smlouvy o zaměstnání výše uvedené pradelny ve Vaší přádelně. Dotyčná nastoupí na jaře __ dne __ měsíce či v létě __ dne __ měsíce, aniž by k tomu musela být dále vyzvána, a bude pracovat bez přestání až do ukončení provozu. Slibuji, že ať dojde k jakékoli události, během smluvené doby dívku nezaměstnám v jiné hedvábnické přádelně. Dojde-li k jakémukoli porušení této smlouvy, zavazuji se zaplatit odškodné ve výši dvacetinásobku výše uvedené odměny.

Na první pohled působí přivýdělky žen v textilním průmyslu jako nová forma práce hodná adjektiva „moderní“. Ze srovnání s tradičními pomocníky a služebníky však vidíme, že jde o stejnou formu práce, pouze v některých ohledech (systematický nábor, ubytovny)

¹⁰³ JOKOJAMA, s. 234.

¹⁰⁴ Šokkó džidžó (džó), s. 250.

uzpůsobenou velkým objemům a rychlé rotaci a navlečenou do moderního kabátku exaktních formulací a výpočtů. Tuto charakteristiku tradiční práce v moderním hávu sdílí přadleny s řadou dalších polotradičních a moderních odvětví jako těžební průmysl či moderní stavitelství. Zároveň je tato forma přivýdělků téměř totožná s nestandardním zaměstnáním ve výrobním sektoru v období hospodářského zázraku, jak jej popisuje ve své reportáži Kamata Satoši.¹⁰⁵

¹⁰⁵ KAMATA, Satoši. *Džidóša zecubó kódžó – aru kiseukó no nikki*. Tokio: Kódanša, 1983. ISBN 4-06-183096-1.

Závěr

Od zrodu ekonomické společnosti a pracovního trhu v dnešním slova smyslu v Japonsku uplynuly zhruba tři stovky let – zdánlivě celá věčnost. Rolník přenesený strojem času z edské vesnice do dnešního Japonska by nejspíš nevěřil vlastním očím při pohledu na robotizovanou výrobu LCD televizorů či automobilů, tuny zboží přesouvané rychlostí blesku od Hokkaida po Okinawu a záplavu služeb v moderních aglomeracích. Nepochybně by zíral na armádu bílých a modrých límečků, kteří těsně po konci studií pevně spojí své jméno s některou z mnoha společností, ve které setrvají den co den po následující tři desetiletí svého života. Přesto by po počátečním šoku objevil mezi způsobem práce dnešních Japonců a obyvatel své vesnice překvapivě mnoho paralel. Zjistil by, že zhruba třetina všech lidí pracuje pár měsíců tu a pár měsíců tam, za prací se přesouvá překvapivě daleko a rodiče má mimo dosah. Zavítal-li by na vesnici a navštívil zemědělce, cítil by se jako doma. V jeho době se sice zemědělství věnoval každý, zatímco dnes sotva jeden ze sta, ovšem i dnes obdělávají zemědělské rodiny relativně malá políčka a tento příjem doplňují jinde. Jediným rozdílem je, že si vzosně říkají *kombinovaní zemědělci* (兼業農家 *kengjó nóka*). Pochopitelně je pracovní trh odlišný – ve společnosti, jež prošla průmyslovou revolucí, by z podstaty věci stejný být ani nemohl. V mnoha aspektech je však méně odlišný, než by se na první pohled mohlo zdát.

V této práci jsem zkoumal pracovní trh od třetiny 18. století do poloviny 20. století z pohledu zemědělství, tradičních a polotradičních odvětví a lehkého průmyslu. Na těchto odvětvích jsem se snažil ukázat, že dnešní nestandardní zaměstnání má kořeny mnohem hlouběji, než se obecně lidé domnívají. V práci jsem záměrně vynechal těžký průmysl; nebudeme-li však na pracovní trh nahlížet optikou dosavadního (překonaného?) paradigmatu japonských pracovních vztahů, ale novým paradigmatem standardního a nestandardního pilíře, bude právě předválečný těžký průmysl klíčem k pochopení jeho formování. Právě on byl totiž místem, kde se tradiční nestandardní zaměstnání protínalo s novým standardním. Historici dosud pod dojmem japonských pracovních vztahů nestandardní zaměstnance v předválečných továrnách přehlíželi. Nišinarita Jutaka, přední japonský odborník na dějiny práce, v úvodu své nejnovější studie situaci shrnuje následovně: „V dosavadním výzkumu dějin práce a pracovních vztahů se o smluvních zaměstnancích (臨時工 *rindžikó*) a agenturním

zaměstnávání (労務供給請負業 *rómu kjókjú ukeoi gjó*) nemluvílo; tyto oblasti tak zůstávají nepopsaným listem v našem poznání.¹⁰⁶ Dobové zdroje přitom napovídají, že v těžkém průmyslu hráli nestandardní zaměstnanci – dočasná pracovní síla podobná dívkám v textilním průmyslu – od počátku významnou úlohu. Na přelomu 19. a 20. století Jokojama píše: „Ve všech těchto továrnách se mimo dělníků pohybuje mnoho pomocníků, víc než mohu slovy popsati. Některé z nich posílá do továrny mistr (親方 *ojakata*), jiní jsou zaměstnání přímo.“¹⁰⁷

Nejbližším předchůdcem dnešního pracovního trhu tak bude pravděpodobně model, který se v období Meidži a Taišó zrodil v odvětvích těžkého průmyslu. Pro správné pochopení podoby a vývoje tohoto modelu v duchu nového paradigmatu bude nutné zaměřit se na rozdíl od dosavadních studií nikoli na jeho standardní, ale na jeho dosud přehlíženou nestandardní složku. Tu bude třeba přesvědčivě propojit jak s obdobím Edo, tak s poválečným hospodářským zázrakem. Vhodným nástrojem by mohla být teorie závislosti na minulém vývoji, jejíž potenciál jsem v této práci ani zdaleka plně nevyužil. Doufám, že práce poslouží jak čtenáři, tak mně osobně jako odrazový můstek pro hlubší poznání japonského pracovního trhu a jeho historie.

¹⁰⁶ NIŠINARITA, Jutaka. *Rjótaisenkanki nihon no rindžikó to rómu kjókjú ukeoi gjó*, s. 4. Publikováno v Džinbun šizen kenkjú, č. 5 (2011). ISSN 1882-4625.

¹⁰⁷ JOKOJAMA, s. 35.

Seznam použité literatury

Knižní monografie a primární prameny

- ABEGGLEN, James C. *The Japanese Factory*. Illinois: The Free Press, 1958.
- ARAI, Kazuhiro. *Bunka, šošiki, kojó seido – nihonteki šisutemu no keizai bunseki*. Tokio: Júhikaku, 2001. ISBN 4-641-161-0.
- BRAUDEL, Ferdinand. *Dynamika kapitalismu*. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-193-7.
- DORE, Ronald. *British Factory-Japanese Factory: the Origins of National Diversity in Industrial Relations*. Berkeley: University of California Press, 1973. ISBN 0-520-02495-8.
- GERSCHENKRON, Alexander. *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1962. ISBN 0-674-22600-3.
- GIDDENS, Anthony. *Sociologie*. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-124-4.
- GORDON, Andrew. *The Evolution of Labor Relations in Japan: Heavy Industry. 1853-1955*. Cambridge: Harvard University Press, 1985. ISBN 0-674-27131-9.
- HAJAMI, Akira, MIJAMOTO, Matao a spol. *Nihon keizaiši 1 - keizai šakai no seiricu: 17-18 seiki*. Tokio: Iwanami šoten, 1988. ISBN 4-00-003451-0.
- HAJAMI, Akira. *Kinsei nihon no keizai šakai*. Tokio: Reitaku daigaku šuppankai, 2003. ISBN 4-89205-458-5.
- HJÓDÓ, Cutomu. *Nihon ni okeru róši kankei no tenkai*. Tokio: Tókjó daigaku šuppankai, 1971. ISBN 4-13-051008-8.
- HOFSTEDE, Geert a HOFSTEDE, Jan Gert. *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. Londýn: McGraw-Hill, 2004. ISBN 0-07-143959-5.
- HUNTER, Janet. *Women and the Labour Market in Japan's Industrializing Economy – The textile industry before the Pacific War*. Londýn: Routledge, 2003. ISBN 0-415-29731-1.
- IŠII, Kandži. *Nihon keizaiši (dai 2 ban)*. Tokio: Tókjó daigaku šuppankai, 1999. ISBN 4-13-042039-9.
- JANDOUREK, Jan. *Sociologický slovník*. Praha: Portál, 2001. ISBN 80-7178-535-0.
- JOKOJAMA, Gennosuke. *Nihon no kasó šakai*. Tokio: Iwanami šoten, 1985. ISBN 4-00-331091-8.
- KAMATA, Satoši. *Džidóša zecubó kódžó – aru kisekukó no nikki*. Tokio: Kódanša, 1983. ISBN 4-06-183096-1.
- KELLER, Jan. *Úvod do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON, 1999. ISBN 80-85850-25-7.
- KOIKE, Kazuo. *Šokuba no ródó kumiai to sanká: róši kankei no ničibei hikaku*. Tokio: Tójó keizai šinpóša, 1977. ISBN 4-492-26009-9.

- KUZNETS, Simon. *Six Lectures on Economic Growth*. Illinois: The Free Press of Glencoe, 1959.
- MIJAMOTO, Matao. *Nihon keizaiši*. Tokio: Hósó daigaku kjóiku šinkókai, 2008. ISBN 978-4-595-30844-4.
- MINAMOTO, Rjóen. *Tokugawa šisó šóši*. Tokio: Čúó kóronša, 1973. ISBN 4-12-100312-8.
- MIWA, Rjóiči. *Gaiseu nihon keizaiši kingendai – dai 2 ban*. Tokio: Tókjó daigaku šuppankai, 2002. ISBN 4-13-042113-1.
- NAKAMURA, Takafusa a spol. *Nihon no keizai hatten to zairai sangjó*. Tokio: Jamakawa šuppanša, 1997. ISBN 4-634-61080-9.
- NAKAMURA, Takafusa. *Meidži taišó ki no keizai*. Tokio: Tókjó daigaku šuppankai, 1985. ISBN 4-13-041027-X.
- NIIMURA, Isuzu. *Kódžien: dai 6 ban*. Tokio: Iwanami šoten, 2008. Verze v elektronickém slovníku Casio XD-SP6700.
- NIMURA, Kazuo. *Ašio bódó no šiteki bunseki – kózan ródóša no šakaiši*. Tokio: Tókjó daigaku šuppankai, 1988. 4-13-020084-4.
- NIŠINARITA, Jutaka. *Kindai nihon róši kankeiši no kenkjú*. Tokio: Tókjó daigaku šuppankai, 1988. ISBN 4-13-046036-6.
- NIŠINARITA, Jutaka. *Zainiči čósendžin no „sekai“ to „teikoku“ kokka*. Tokio: Tókjó daigaku šuppankai, 1997. ISBN 4-13-026066-9.
- NORTH, Douglass. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance (Political Economy of Institutions and Decisions)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. ISBN 0-521-39734-0.
- ÓKÓČI, Kazuo. *Róši kankei ron no šiteki hatten (šakai seisaku ronšú 2)*. Tokio: Júhikaku, 1972. ISBN 4-641-07413-5.
- POMERANZ, Kenneth. *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*. Princeton: Princeton University Press, 2001. ISBN 0-691-09010-6.
- REISCHAUER, Edwin O., CRAIG, Albert M. *Dějiny Japonska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000. ISBN 80-7106-391-6.
- SASAKI, Džunosuke. *Edo džidai ron*. Tokio: Jošikawa Kóbunkan, 2005. ISBN 4642079459.
- SMITH, Thomas C. *Native Sources of Japanese Industrialization, 1750-1920*. Berkeley: University of California Press, 1988. ISBN 0-520-05837-2.
- SMITH, Thomas C. *The Agrarian Origins of Modern Japan*. Stanford: Atheneum, 1959.
- SUGAJAMA, Šindži. *„Šúša“ šakai no tandžó: howaito kará kara burú kará he*. Nagoja: Nagoja daigaku šuppankai, 2011. ISBN 978-4-8158-0654-5.
- SÝKORA, Jan. *Ekonomické myšlení v Japonsku*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2010. ISBN: 978-80-7308-309-0.

Šokkó džidžó (džó). Tokio: Iwanami šoten, 1998. ISBN 4-00-381001-5. *Šokkó džidžó (čú)*. Tokio: Iwanami šoten, 1998. ISBN 4-00-381002-3. *Šokkó džidžó (ge)*. Tokio: Iwanami šoten, 1998. ISBN 4-00-381003-1.

TAKEDA, Haruhito. *Šigoto to nihondžin*. Tokio: Čikuma šobó, 2008. ISBN 978-4-480-06406-6.

Tokugawa kinreikó. Tokio: Šihóšó, 1894-1895. Dostupné online na [<http://kindai.da.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/787015>].

TOTMAN, Conrad D. *The Green Archipelago: Forestry in Preindustrial Japan*. Berkeley: University of California Press, 1989. ISBN 0-520-06313-9.

TSURUMI, Patricia E. *Factory Girls: Women in the Thread Mills of Meiji Japan*. Princeton: Princeton University Press, 1990. ISBN 0-691-03138-X.

UDŽIHARA, Seidžiró. *Nihon ródó mondai kenkjú*. Tokio: Tókjó daigaku šuppankai, 1966.

VOIGT, Stefan. *Institucionální ekonomie*. Praha: Alfa Nakladatelství, 2009. ISBN 978-80-87197-13-4.

Odborné články

ABE, Takeshi. *The Development of Japanese Cotton Weaving Industry in Edo Period*. Příspěvek na konferenci GEHN Cotton Research Project Conference. Padova, 2005. Dostupné online na [<http://www2.lse.ac.uk/economicHistory/Research/GEHN/GEHNPdf/ABEPadua.pdf>].

AMABLE, Bruno. *Institutional Complementarity and Diversity of Social Systems of Innovation and Production*. Publikováno v *Review of International Political Economy*, 7, č. 4 (2000), s. 645-687. ISSN 0969-2290.

ARIMOTO, Jutaka. *Kaihacu keizaigaku kara mita džiči sonraku ron*. Publikováno v *Nógióši kenkjú* č. 40, 2006. ISSN 1347-5614.

CRAWCOUR, Sydney. *The Tokugawa Period and Japan's Preparation for Modern Economic Growth*. Publikováno v *Journal of Japanese Studies*, 1, č. 1 (1974), s. 113-125. ISSN 0095-6848.

DAVID, Paul A. *Clio and the Economics of QWERTY*. Publikováno v *The American Economic Review*, 75, č. 2 (1985), s. 332-337. ISSN 0002-8282.

HAYAMI, Akira. *Rural Migration and Fertility in Tokugawa Japan: The Village of Nishijo, 1773-1868*. Publikováno v HANLEY, Susan B., WOLF, Arthur P. a spol. *Family and Population in East Asian History*, s. 110-132. Stanford: Stanford University Press, 1985. ISBN 0-8047-1232-8.

KIM, Yongdeok. *Meiji Polity in View of the Land Tax Reform*. Publikováno v HARDACRE, Helen, KERN, Adam L. a spol. *New Directions in the Study of Meiji Japan*, s. 383-386. Leiden: Koninklijke Brill, 1997. ISBN 90-04-10735-5.

KLÍČKA, Petr. *Standardní a nestandardní zaměstnání: dvě tváře japonského pracovního trhu*. Publikováno v Člověk – časopis pro humanitní a společenské vědy, č. 16 (2009). ISSN 1801-8785. Dostupné online na [<http://clovek.ff.cuni.cz/view.php?cislocclanku=2009100103>].

MAHONEY, James. *Path Dependence in Historical Sociology*. Publikováno v Theory and Society, 29, č. 4 (2000), s. 507-548. ISSN 0304-2421.

MINAMI, Norifumi. *Šówa šoki no nišidžin kigjó ni okeru hisabecu burakumin to zainiči čósendžin wo meguru josacuteki kósacu*. Publikováno v Ricumeikan čirigaku č. 21 (2009), s. 89-96. ISSN 0915-5937.

NIŠINARITA, Jutaka. *Rjótaisenkanki nihon no rindžikó to rómu kjókjú ukeoi gjó*. Publikováno v Džinbun šizen kenkjú, č. 5 (2011). ISSN 1882-4625.

SAGUČI, Kazuró. *Sangjó hókókukai no rekišiteki iči – sórjokusen taisei to nihon no róši kankei*. Publikováno v JAMANOUČI Jasuši, KOSCHMANN, Victor a spol. *Sórjokusen to gendaika*, s. 287-313. Tokio: Kašiva šobó, 1995. ISBN 4-7601-1187-5.

THOMPSON, E.P. *Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism*. Publikováno v Past & Present, č. 38 (1967), s. 56-97.

WAKITA, Osamu. *The Emergence of the State in Sixteenth-Century Japan: From Oda to Tokugawa*. Publikováno v Journal of Japanese Studies, 8, č. 2 (1982), s. 343-367. ISSN 0095-6848.

WEBER, Max. *Protestantská etika a duch kapitalismu*. Publikováno v Metodologie, sociologie a politika, s. 182-242. Praha: Oikoymenh, 2009. ISBN 978-80-7298-389-6.

YAMAMURA, Kozo. *From Coins to Rice: Hypotheses on the Kandaka and Kokudaka Systems*. Publikováno v Journal of Japanese Studies, 14, č. 2 (1988), s. 341-367. ISSN 0095-6848

Statistické údaje

MADDISON, Angus. *Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1-2008 AD*. [online]. Dostupné na [http://www.ggd.net/MADDISON/Historical_Statistics/horizontal-file_02-2010.xls].

NIHON GINKÓ TÓKEIKJOKU. *Meidži ikó honpó šujó keizai tókei*. Tokio: Namiki šobó, 1999. ISBN 4-89063-08-9.

Seznam tabulek, grafů a diagramů

Tabulky

Tabulka 1: Čtyři populační vlny v japonských dějinách	s. 27
Tabulka 2: Rozpad velké rodiny ve vesnici v Jamaširu	s. 46
Tabulka 3: Domácnosti, obyvatelé a hospodářská zvířata v knížectví Owari	s. 48
Tabulka 4: Typologie přivýdělků	s. 60

Grafy

Graf 1: Vývoj HDP na hlavu ve vybraných zemích	s. 30
Graf 2: Vývoj HDP na hlavu v Číně, Indii a Japonsku	s. 31
Graf 3: Růst obyvatelstva a HDP v období Edo	s. 32
Graf 4: Vývoj HDP na hlavu v období Edo	s. 33
Graf 5: Růst obyvatelstva v HDP od roku 1870	s. 34
Graf 6: Počet obyvatel v primárním, sekundárním a terciárním sektoru	s. 37

Diagramy

Diagram 1: Standardní periodizace japonských dějin	s. 24
Diagram 2: Zemědělsko-přivýdělková institucionální struktura	s. 56
Diagram 3: Vývoj struktury z pohledu teorie závislosti na minulém vývoji	s. 57